

ՌԱՖԱՅԵԼ ԻՇԵԱՆՅԱՆ

ՆՈՐԸ ՀԱՅ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Հայկական տպագրության հնությունը հայ մշակույթի կշիռն ու համարումը մեծացնող հանդամանքներից մեկն է, որ Գ. Մենեխյանի խոսքով ասած «Բովանդակ հայությունն սպիտակերես կհանն գիտության և մարդկության առջև»: Իսկ դրա համար այսօր պարտական ենք շորս և կես դար առաջ ապրած տպագրիչի աշխատանքին:

Թվում է, թե հայ բանասիրության ուշագրության կենտրոնում պիտի լիներ այդպիսի մի աշխատանք, և զարմանքով ենք արձանագրում, որ դա այդպես չէ:

Նախ մինչև այժմ չի հայտնաբերված հայ առաջին տպագրիչի անձին վերաբերող որևէ վավերագիր: Դեռևս իրենց ծանրակշիռ խոսքը այդ ուղղության մեր շին ասել վենետիկի ու Հոռոմի դիվանները և XVI դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները:

Անշուշտ, շատ խոստումնալից են մեզնից հեռու գտնվող այդ դիվանները, որոնց ուսումնասիրումը սակայն այսօր հարմար է նրանց ավելի մոտ գտնվող մեր հայրենակից բանասերներին: Իսկ այս հարցում ավելի քիչ խոստումնալից XVI դարի ձեռագիր հիշատակարանները իրենց խոսքը կասեն, երբ մոտ ապագայում հրատարակվեն:

Սակայն անկախ դիվաններից ու հիշատակարաններից հայ հնագույն տպագրության հանդամանքները և տպագրիչ Հակոբի գործը ուսումնասիրելու մի երրորդ, թերևս ամենակարևոր աղբյուր գոյություն ունի: Գա հենց հայկական տպագրական արվեստը հին դարձնող գրքերն են, հայ առաջին տպարանի արտադրանքը: Արդյոք հարկ եղած շափով ու խորությամբ ուսումնասիրված են այդ գրքերը, արդյոք նրանցից բանասիրությունը արդեն քաղել է հնարավոր ամեն մի տեղեկություն: Պարզվում է, որ ոչ:

Անշուշտ, մինչև այժմ ինչ էլ որ ասվել է Հակոբի մասին, աղբյուրը նրա տպագրած գրքերն են եղել: Այդ գրքերով զբաղվել են ժամանակի ոչ քիչ թվով գիտնականները, բուռն վեճեր են եղել նրանց շուրջը: Եվ այդ է, թերևս, պատճառը, որ պատրանք է ստեղծվել, թե Հակոբի տպագրությունները ուսումնասիրված են սպառիչ կերպով ու նրանցով վերստին զբաղվել չարժե: Նման պատկերացումն է գուցե նպաստել Հակոբի տպագրությունները մի կողմ դնելուն: Փաստ է, որ 1912—13 թթ. հորելյանական տարիներից հետո ոչ ոք չի վերցրել այդ գրքերը ավելի խոր ուսումնասիրելու ու նրանցից մի որևէ նոր խոսք կորզելու նպատակով:

Ճիշտ է, այդ թվականներից հետո էլ գրվել է Հակոբի գրքերի մասին, և քիչ չի գրվել, բայց բոլոր դեպքերում միայն կրկնվել է արդեն ասվածը:

Իսկ այդ ասվածը կարելի է հրկու կարգի բաժանել. ա) ենթադրություններ, բ) վավերական կամ անքննելի համարվող գրույթներ:

Որքան էլ զարմանալի թվա, հայերեն հնագույն տպագիր գրքերի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ հող չեն ունեցել ոչ միայն ենթադրություններից շատերը, այլև փաստված ու ստույգ դիտված որոշ գրույթներ:

Հակոբի վերաբերյալ արված ենթադրությունների շարքին է պատկանում ամենից առաջ այն, որ նա եղել է մի խորամանկ ու շարաշահ մարդ, որ օգտը վելով ժողովրդի խավարամտությունից մի իտալական տպարանում տպագրել է տվել սնահավատությամբ լի գրքեր ու վաճառելով դրամ շահել¹: Մենք առիթ ենք ունեցել Հակոբի տպագրած գրքերի ընձեռած փաստերի, ինչպես և հայ հին տպագրության պատմության փաստերի ու օրինաչափությունների քննության վրա ցույց տալու այդ, ինչպես և ուրիշ նման ենթադրությունների (որ Հակոբը ջուղայեցի, կեսարացի կամ կիլիկեցի է, որ նա կաթոլիկ քահանա է և այլն) լիովին անհիմն լինելը²:

Այդպես շարունակելով հայ հնագույն տպագրությունների զննումը, նկատեցինք, որ նրանց մասին երկար ժամանակ որևէ կասկած չհարուցող մի քանի տեսակետներ նույնպես ճիշտ չեն: Ամենից առաջ պարզ դարձավ, որ մեզ հասած հայերեն հնագույն տպագիր գրքերի մեջ «Պարզատումարը» բնավ էլ առաջին տպագրությունը չէ:

Առաջմ, ներկա հոգվածում քննության առարկա պիտի դարձնենք հենց այս հարցը և ցույց տանք, թե ինչպես է որ «Պարզատումարը» կորցնում է երկար տարիներ պահպանած, բազմահմուտ շատ գիտնականների կողմից հաստատված հայ տպագրության առաջնեկի իր պատվավոր կոչումը:

Այս փաստը ինքնըստինքյան կարևոր նշանակություն ունի հայ տպագրության պատմության համար, բացի այդ նրա պարզաբանումը նոր հանգամանքներ է առաջ բերում՝ կապված հայ առաջին տպագրիչի գործունեության հետ:

Նախ հիշենք, թե ինչի հիման վրա էր երկար տարիներ «Պարզատումարը» համարվում հայ առաջին տպագիր գիրք:

Հայ հնագույն տպագրությունների մասին առաջինը խոսել է Ղ. Ալիշանը 1865-ին: Ս. Ղազարի մատենադարանում եղած «Աղթարքի» մասին Ալիշանը գրում էր, որ թեև թվականը որոշել չի կարող, բայց իր իմացած հայ տպագրություններից ամենահինը պետք է լինի³: Այնուհետև «Աղթարքը», ինչպես և «Ուրբաթագիրքը» («Կիպրիանոս» վերնագրով) մտնում են Գարեգին Զարբհանալյանի կազմած «Հայկական մատենագիտության» մեջ (1883 թ.): «Աղթարքի» մասին Զարբհանալյանը գրում է. «ազգային տպագրությանց առաջիններեն մեկը կսեպվի և ոմանց՝ նաև ամենեն ավելի հնագույն»⁴, «Ուրբաթագիրքի» մասին այստեղ ասվում է, որ անթվական է և առանց հրատարակության տեղի⁵: 1889-ին «Հանդես ամսօրյայում» Գ. Գովրիկյանը նկարա-

¹ Հայ առաջին տպագրությունները այդպես ներկայացնողներ բավական շատ են եղել, տե՛ս, օրինակ, «Բազմավեպ», 1865, էջ 214, 1890, էջ 100—102, «Բյուզանդիոն», 1913, № 5170, Գ. Զարբհանալյան, «Պատմություն հայկական տպագրության», 1895, էջ 9—12, 26, Գ. Լեոնյան, «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը», 1958, էջ 50—56 և այլն: Եղել են, իհարկե, նաև այդ տեսակետին հակադրվողներ, տե՛ս, օրինակ, «Հանդես ամսօրյա», 1890, էջ 162, 1894, էջ 360—361, «Արմենիա», 1912, № 39:

² «Գրական թերթ», 1962, № 51:

³ «Բազմավեպ», 1865, էջ 221:

⁴ Գ. Զարբհանալյան, «Հայկական մատենագիտություն», էջ 20:

⁵ Նույն տեղում, էջ 300:

գրում է «Պարզատումարը»⁶, որը ամենասկզբում եղած 961=1512 թվականը հիմնադրում է որպէս գրքի տպագրութեան տարեթիվ: 1890-ին Ա. Տիրոյանը «Բաղմավեպում» մանրամասն նկարագրեց «Աղթարքը» և «Ուրբաթագիրքը»⁷, որով պարզվեց, որ այդ երկու գրքերը և «Պարզատումարը» նույն տպարանի ծնունդ են: Այսպիսով, հայտնի են դառնում միևնույն տառերով տպագրված երեք հնագույն գրքեր, որոնցից մեկի թիվը որոշ է:

1890-ի հուլիսին «Հանդես ամսօրյայում» Գ. Գալիմբյարյանը մի հոդված է տպագրում Արգար դպիրի «Տոնացույցի» մասին և ամփոփում հայ հնագույն տպագրութիւններից մինչ այդ հայտնաբերված նյութը⁸: Խոսելով «Աղթարքի», «Ուրբաթագրքի» և «Պարզատումարի» մասին՝ նա այդ երեքից ամենահին տպագրութիւնը համարում է «Պարզատումարը», քանի որ «Ուրբաթագիրքը կսկսի զարդագրով, իսկ Պարզատումարը պարզ երկաթագրով, և հազիվ մատենին կիսեն ետքը կզրվի զարդագիր, որ, անշուշտ, տպագրութեան հառաչնութեան նշան է»⁹: Ահա Գալիմբյարյանի, առաջին հայացքից բավականին տրամաբանական, թվացող այս բացատրութիւնը դառնում է հիմք «Պարզատումարը» հայ հնագույն տպագրութիւնների մեջ ամենահինը համարելու համար: Միաժամանակ այստեղ «Աղթարքն» ու «Ուրբաթագիրքը» ենթադրաբար համարվում են 1513-ի տպագրութիւն:

1890 թվի հոկտեմբերին Ս. Խապայանը Կ. Պոլսի «Արևելքի» էջերում տեղեկացնում է «Պարզատումարի» տառերով տպագրված շորրորդ գրքի՝ «Տաղարանի» մասին: Այդպիսով, հայտնի է դառնում միևնույն տպարանից դուրս եկած շորս դիրք, թեև անհայտ է մնում նրանց տպագրութեան վայրը:

1892-ին «Բաղմավեպի» մեջ ըստ Ս. Խապայանի տեղեկութեան, հաղորդում է տրվում միևնույն հրատարակութեամբ լույս տեսած նաև հինգերորդ գրքի՝ «Պատարագատետրի» մասին (Երուսաղեմում գտնվող)¹⁰: Բերվում է գրքի հիշատակարանը, թեև՝ փոքր ինչ աղճատված (ՁԿԲ-ն դարձել էր ՁՀԲ, որի հետևանքով գրքի տպագրութեան թվականը որոշվել էր 1523): Այս հիշատակարանի շնորհիվ վերջապես պարզվում է, որ հանելուկային հրատարակութիւնները կատարվել են վենետիկում, հայտնի է դառնում տպագրիչ Հակոբի անունը: Տ. Պալյանը 1894-ին «Հանդես ամսօրյայում» հրատարակած իր մեծարժեք հոդվածի մեջ¹¹ մանրամասն խոսում է «Պատարագատետրի» մասին, ճշտում է հիշատակարանի շնագիրը, նաև՝ թվականը (ՁԿԲ=962), որից պարզվում է, որ գիրքը 1513-ի տպագրութիւն է: Բացի այդ, Պալյանը այդ հոդվածում տալիս է հայտնաբերված արդեն հինգ հնագույն տպագրութիւնների ցուցակը, ըստ նրանց հրատարակման ժամանակագրութեան, ահա այդ հաջորդականութիւնը. 1. «Պարզատումար», տպ. 1512, 2. «Պատարագատետր», տպ. 1513, 3. «Ուրբաթագիրք», տպ. 1513, 4. «Տաղարան», տպ. 1513, 5. «Աղթարք», տպ. 1513: Հոդվածագիրն ասում է, որ այս հաջորդականութիւնը նա որոշել է հիմք ընդունելով Գ. Գալիմբյարյանի տեսակետը տպագրված «Հանդես ամսօրյայի» 1890-ի հուլիս ամսվա հոդվածում, որի մասին

6 «Հանդես ամսօրյա», 1889, էջ 209—212:

7 «Բաղմավեպ», 1890, էջ 90—104:

8 «Հանդես ամսօրյա», 1890, էջ 161—163:

9 Նույն տեղում, էջ 162:

10 «Բաղմավեպ», 1892, էջ 193:

11 «Հանդես ամսօրյա», 1894, էջ 357—361:

վերը խոսեցինք: Այսինքն՝ «Պարզատումարի» սկզբում զարդագիր շինելը համարվում է ավելի հասարակ, ուստի և ավելի վաղ տպագրության նշան: Քանի որ «Պատարագատետրն» էլ թվական ունի, ուստի գրվել է «Պարզատումարից» անմիջապես հետո, ապա տրված են անթվակիր գրքերը: «Հանդես»-ի նույն համարում Հակոբի գրքերի տպագրության հաջորդականությունը տալիս է նաև Գ. Գալեմբյարյանը դարձյալ նույն ձևով¹²: Երկու հեղինակն էլ թիվ չունեցող երեք գրքերի տպագրության տարին համարում են 1513-ը:

Հակոբի գրքերի տպագրության այս հերթականությունը դարձավ անառարկելի, մի տեսակ ավանդական, այն պահպանվեց Գ. Զարբհանալյանի, Լեոյի և Թեոդիկի աշխատություններում¹³ ու այդ աշխատությունների օգնությամբ գրված մի շարք գրքույկների ու հոդվածների մեջ: Ճիշտ է, երբեմն երեք անթվակիր գրքերի դասավորությունը փոխում էին, բայց ամեն դեպքում նրանց դնում էին երկու թվակիր գրքերից հետո և համարում՝ 1513-ի տպագրություն:

1906 թվին «Բյուզանդիոնում» Կ. Գաբրիկյանը հրատարակեց «Հայ բժշկության շուրջ» հոդվածը¹⁴, ուր նա թվարկում է Սերաստիայում գտնվող բրժշկական հայերեն ձեռագրեր և հնատիպեր: Խոսում է նաև «Աղթարբի» մասին, որը նրա օրինակում կազմակից է եղել «Պարզատումարին» և «Ուրբաթագրքին»: Գաբրիկյանը ոչ մի տեղեկություն չունենալով «Պարզատումարի» վերաբերյալ 1889-ին Գովրիկյանի տպած հոդվածի մասին՝ ինքն էլ ինքնուրույն որոշում է գրքի թվականը՝ 1512: Ապա ավելացնում է. «Սույն տպագրությամբ (տառերեն մակարերելով) Սաղմոս մ'ալ տեսա, բայց նա ալ ծայրն ճոթի պակսած էր»: Այստեղ ոչ մի խոսք չի ասվում, այն մասին, թե այդ Սաղմոսը զարդագրով էր սկսվում, թե՛ ոչ: Եվ չնայած դրան, 1913 թվին Գ. Գալեմբյարյանը նորից որոշելով Հակոբի տպագրած գրքերի հերթականությունը բոլոր լույս բնծայման ժամանակագրության, դարձյալ առաջինը դնում է «Պարզատումարը», հետո «Պատարագատետրը», ապա՝ «Սաղմոսը», «Տաղարանը», «Աղթարբը», «Ուրբաթագիրքը»¹⁵:

1912 թվականին «Մշակի» և «Հորիզոնի» էջերում սկսվում է շատ տաք վիճարանություն հայ հնագույն տպագրության շուրջը: Հիմնական վիճողները Լեոն և Ս. Մալխասյանն էին: Վերջինս «Մշակի» էջերում պնդում էր, որ 1912-ին հայ տպագրության 400 ամյակը շախտի տոնել, քանի որ ա) Հակոբի գրքերը ոչ թե շարժական տառերով են տպագրված, այլ փայտափորագիր անշարժ տառերով, որը գուտենբերգյան տպագրության հետ կապ չունի, բ) որ Պարզատումարի հրատարակության տարեթիվը Գովրիկյանը ճիշտ չի հաշվել: Մալխասյանը անառարկելի փաստ է համարում այն, որ մյուս շորս գրքերը հրատարակվել են 1513-ին¹⁶, դրա վրա է հիմնում իր մյուս դատողությունները: «Պարզատումարի» համար ևս այդ թվականը ամենահավանական է համարում: Լեոն «Հորիզոնի» էջերում պնդում է, որ հինգ հնագույն գրքերն էլ շարժական տառերով իսկական տպագրություն են և որ «Պարզատումարի» թվականը 1512-ն է: Այս վեճը, որ փոխադարձ վիրավորանքների աստիճանի

12 «Հանդես ամսօրյա», 1894, էջ 363:

13 Գ. Զարբհանալյան, Պատմություն հայ տպագրության: Վենետիկ, 1895, էջ 14—32. Լեո, Հայկական տպագրություն: Հտ. 1, Թիֆլիս, 1901. Թեոդիկ, Տիպ և տառ: Կ. Պոլիս, 1913, էջ 37—40:

14 «Բյուզանդիոն», 1906, № 2963:

15 «Հանդես ամսօրյա», 1913, էջ 712—713:

16 Տե՛ս, օրինակ, «Մշակ», 1912, № 18, 27:

հասավ, փոքր ինչ անառարկա էր, քանի որ Մալխասյանը հնագույն գրքերը շէր տեսել և նրանց մասին դատում էր ըստ մամուլում հրատարակված նյութերի: Վեճի մի մասը լուծեց Ն. Ակինյանը՝ «Հայերեն տպագրության առաջին տարին 1512 թվականն է» հոդվածով, որ տպագրվեց թե՛ «Մշակում»¹⁷ և թե՛ «Հորիզոնում»¹⁸: Հոդվածում ցույց է տրվում, որ Հակոբի գրքերի մեջ թեև նույն տառերի նմուշները իրարից տարբեր են, բայց կան և նման տառեր, միևնույն մայրերից ձուլված: Օրինակներ են բերված նաև զուտ տպագրական բնույթի վրիպակների (տառերի հտեառաչության, շուռ եկած տառերի և այլն): Իր հոդվածով Ակինյանը համոզեց փայտագրության բոլոր կողմնակիցներին, այդ թվում Ս. Մալխասյանին և Գ. Աղանյանին, որ հինգ գիրքն էլ իսկական տպագրություն են՝ շարժական տառերով: Ս. Մալխասյանը այդ բանը լիովին ընդունելով¹⁹ միաժամանակ տոմարական նոր դատողություններով շարունակում էր պնդել, որ «Պարզատումարը» 1513-ին է լույս տեսել²⁰:

Այս ամբողջ վեճի ընթացքում աչքի է ընկնում մի հանգամանք, որ վիճող երկու կողմերը, ինչպես և Ն. Ակինյանը և, ընդհանրապես, հարցով բոլոր զբաղվողները մի բան անքննելի և անառարկելի են համարում, այն որ հինգ գրքերից առաջինը տպագրվել է «Պարզատումարը»:

1913-ին Գ. Գալեմբյարյանը Մալխասյանից հետո երկրորդ անգամ (փոխելով իր նախկին կարծիքը)՝ «Պարզատումարի» տպագրության տարին հայտարարեց 1513-ը (ըստ Գալեմբյարյանի «Պարզատումարի» 961 թվականին պետք է գումարել ոչ թե 551, այլ՝ 552)²¹: Այս տեսակետը մեծովեց բանասիրության կողմից, սակայն Գալեմբյարյանի հիշյալ հոդվածում կար նաև այլ ուշադրավ դրույթ, այն, որ եթե մինչ այդ ինքը և նրա հետ ուրիշ բանասերներ երեք անթվակիր գրքերի հրատարակության տարեթիվը համարում էին 1513-ը, ապա այս անգամ Գալեմբյարյանը գրեց, որ բացի «Պարզատումարից» և «Պատարագատետրից», մյուս երեք գրքերը կարող են «հաջորդ տարիները տպված ըլլան, նաև կարելի է շատ տարիներ մեջերսն են անցած ըլլա»²²: Գալեմբյարյանը երեք անթվակիր գրքերի վրայից վերցնելով իր իսկ վերագրած 1513-ը՝ այսպես թե այնպես այդ գրքերի հրատարակության տարին անորոշ դարձրեց և տեղ թողեց այն ճշտելու հարցով զբաղվելու համար:

Սակայն հայկական տպագրության տոնակատարությունը (1912—1913 թթ.) ավարտվելուց հետո, ըստ էության ավարտվեց նաև Հակոբ Մեղապարտի գրքերի ուսումնասիրությունը: 1946 թվին լույս տեսավ Գ. Լևոնյանի «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» աշխատությունը, ուր Հակոբի գրքերի տպագրության ժամանակի ու հաջորդականության վերաբերյալ տրվում էր անցյալում ասվածը (այսինքն, որ «Պարզատումարը» 1512-ին, իսկ մյուս չորս գրքերը 1513-ին են տպագրվել)²³: Նույն բանը կրկնվել է նաև վերջին տարիներս հրատարակված մի քանի գրքույկների ու հոդվածների մեջ, որոնք հիմնականում Գ. Լևոնյանի գրքի համառոտումն են:

17 «Մշակ», 1912, № 34:

18 «Հորիզոն», 1912, № 33:

19 «Մշակ», 1912, № 35:

20 «Մշակ», 1912, № 57:

21 «Հանդես ամսօրյա», 1913, էջ 713:

22 Նույն տեղում:

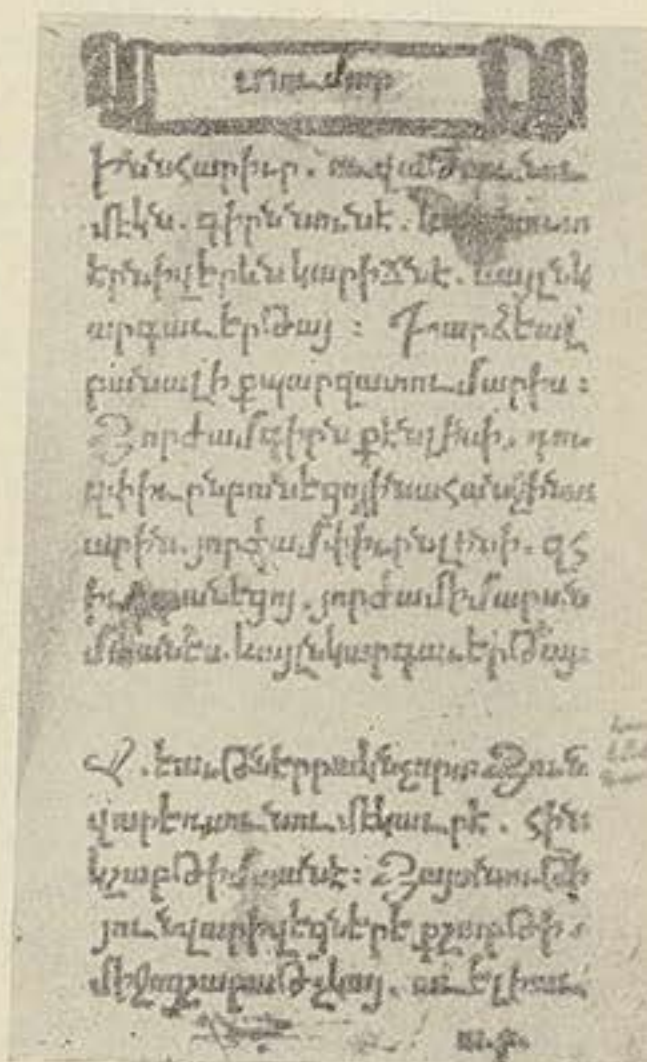
23 Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1946, էջ 42—56:

Այդպիսով, «Պարզատումարի» սկզբում զարդագրի բացակայությունը հիմք է դարձել, որպեսզի այդ գիրքը իր հայտնաբերումից ի վեր, ավելի քան յոթանասուն տարի բոլորի կողմից համարվի հայ առաջին տպագիրը:

Լիուլի համոզված լինելով դրան՝ Մատենադարանում եղած հակոբյան գրքերի տպագրական արվեստը մենք զննում էինք ուրիշ նպատակով՝ ավելի հիմնավորելու այդ հրատարակությունների ինքնուրույն հայկական տպարանի ծնունդ լինելու հանգամանքը: Այդ ժամանակ անսպասելիորեն պարզ դարձավ, որ «Պարզատումարը» Հակոբի գրքերի մեջ առաջին տպագրությունը չէ և անմիջապես էլ հարկ եղավ մտածելու զարդագրի հարցի մասին, ուստի և սկսենք այդտեղից:

Նկ. 1

Նկ. 2

Մեզ հասած բոլոր հինգ հնագույն գրքերը ունեն անվանաթերթեր, որոնց վրա յուրաքանչյուր գրքի անունը տպված է այն բոլորագրով, որ գործածված է այդ գրքերի մեջ, ըստ որում անվանաթերթերում գործածված են նաև գրչազարդեր: Այսպես, «Տաղարանի» անվանաթերթին կարդում ենք. «Տաղարան է սայ. հոգոյ. և մարմնոյ.», «Պարզատումարի» անվանաթերթին՝ «Այս է պարզայտումար հայոց», «Ուրրաթագրքի»՝ «Անուն գրոցս է սուրբ ուրրաթագիրք», «Պատարագատետրինը»՝ «Պատարագատետր է սա յիսուսի քրիստոսի

աստուծոյ»²⁴, «Աղթարքինը»՝ «Աղթարք արանց և կանանց»²⁵: Անվանաթերթերում գլխագրերի (երկաթագրերի) փոխարեն ոչ մի տեղ զարդագիր չկա:

Այնուհետև գրքերի բնագրի սկիզբը (վերնագիրը) կարմրատիպ է՝ տրպաված միենույն բուրձրագրով և գլխագրերով: Այսպես, «Տաղարանի» կարմրատիպ սկիզբն է. «Պատմութիւն: Սրբոյն: Գրիգորի մերոյ: Լուսաւորիչին», այստեղ ևս ոչ մի զարդագիր չկա, և միայն զրանից հետո եկող սև տպված «Արհնեալ հայրն երկնաւոր...» սկսվում է զարդագրով: «Ուրբաթագրքի» կարմրատիպ սկիզբն է. «Ուրբաթ ար. կամ շրեքշարթի. տանին զհիւանդն ի դուռ եկեղեցոյն: Եւ ասն զհարցին սաղմոսն մինչև ի գործքն: Եւ ապա ասն տասուերկու Տէրողորմեայ. և ասէ զաղաւթս»: Գարծյալ ոչ մի զարդագիր չկա: Եվ միայն զրան հետևող սևով տպվածը՝ «Կարգամք առ քեզ հայր...» սկսվում զարդագրով (տե՛ս նկ. 1):

«Պատարագատետրի» որևէ օրինակ Հայաստանում (և Սովետական Միության մեջ) չկա, չկա նաև «Աղթարքի» լրիվ օրինակ: Մատենադարանում պահվող Աղթարքի միակ օրինակը խիստ պակասավոր է, սկզբից չկա 180 էջ: Այս երկու գրքերի մասին տպագրված նկարագրութիւնների միջոցով կարելի է եզրակացնել, որ նրանց սկիզբն էլ ձևավորված է մյուսների նման²⁶: Այսպես, «Պատարագատետրի» կարմրատիպն է. «Յորժամ կամեսցի քահանայն պատարագ մատուցանել: Պարտ է այսպէս զգետաւորիլ...» և այլն, սրան հաջորդում է սևով տպվածը. «Որ զգեցեալ ես զլոյս...»²⁷ և այլն:

Այժմ «Պարզատումարի» սկզբի մասին: Այստեղ կարմիրով տպված է «Իննհարիւր ու վաթսուներեկն. զիրն նունէ. և տանուտերն ի վերն կարիճն է. և այլն կարգաւ երթայ: Գարծեալ բանալիք պարզատումարիս: Յորժամ զիրն քէն լինի. դու զփիրն բանեցոյ ի նահանջին տարին. յորժամ փիրն լինի. զհիւն բանեցոյ. յորժամ ի մարտն մտանես. և այլն կարգաւ երթայ»: Այստեղ ևս, ինչպես և մյուս գրքերում զարդագիր չկա:

Այս կարմրատիպին «Պարզատումարում» նույնպես հետևում է սևով տպվածը, սակայն հակառակ մյուս շոքս գրքերի այստեղ այն սկսվում է ոչ քե բառով, այլ մի առանձին տառով և եթե «Տաղարանում», «Ուրբաթագրքում» կարմրատիպին հետևող սև տպված բառը սկսվում է զարդագրով, ապա «Պարզատումարում» կարմրատիպին հետևող Ա. տառը իրոք սովորական գլխագիր է (տես նկ. 2): Այսինքն՝ Հակոբի տպագրութիւններից շոքսի մեջ բնագրի սկզբի կարմրատիպ տեքստին հետևում են սևով տպված բառեր²⁸, և խոսքը հենց այդ բառերի զարդագրի մասին է, մինչդեռ «Պարզատումարում» կարմրատիպ տեքստից հետո եկող բառ չկա, որը կարող էր սկսվել կամ պետք

24 Տրվում է ըստ նկարագրութիւն, տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1894, էջ 359:

25 Տրվում է ըստ նկարագրութիւն, տե՛ս «Բազմավեպ», 1890, էջ 92:

26 Տե՛ս «Բազմավեպ», 1890, էջ 91—94 և «Հանդես ամսօրյա», 1894, էջ 357—361:

27 Ըստ «Հանդես ամսօրյայի», 1894, էջ 358: Պետք է ասել սակայն, որ «Պատարագատետրի» ու «Աղթարքի» եզած բոլոր նկարագրութիւններում ոչ մի խոսք չկա այն մասին, թե այդ գրքերը սկսվում են զարդագրով: Մենք ենթադրում ենք, որ այդ գրքերում ևս սկզբի էջում սևով տպված բնագրի առաջին բառերը զարդագիր ունեն, հակառակ դեպքում «Պարզատումարի» առաջնեկութիւն միակ պատճառաբանութիւնը բնավ չէր լինի և զրա մասին խոսելու կարիք էլ չէր զգացվի:

28 «Պատարագատետրի» և «Աղթարքի» նկարագրութիւններից պարզ երևում է, որ երկու գրքում էլ սկզբի էջի կարմրատիպ տեքստին անմիջապես բառ է հետևում (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1894, էջ 358 և «Բազմավեպ», 1890, էջ 92):

է սկսվեր զարդագրով: Այստեղ բառի փոխարեն Ա. տառն է, (կետն էլ կողքին), որը առաջին համարի նշանակութիւնն ունի: Ահա «Պարզատումարում» կարմրատիպ տեքստին հետևող սևով տպվածը. «Ա. եւաթներբեակն շորս: Յունվար եոեսուն ու մէկ ար է. հինկշարթի մտանէ» և այլն: Այսպես սկսվում է Ա. տարվա տոնացույցը, որը շարունակվում է մինչև նույն մամուլի 6-րդ էջը, ապա գալիս է հաջորդ տարվանը՝ «Բ է. երբեակն. Գ. Յունվար...» և այլն, այդպես 90 էջերի վրա իրար հաջորդում են առանձին տարիների տոնացույցները, որոնք համապատասխանաբար նշված են այբուբենի հաջորդ տառերով՝ Գ, Գ, Ե, Զ և այլն մինչև Փ: Բոլորը միասին կազմում է 36 տարվա տոմարագիրք, ուր յուրաքանչյուր տարվա բաժինը համարակալված է հայերեն այբուբենի մի տառով:

Այսպիսով, Պարզատումարի սկզբում սևով տպվածի առաջին Ա-ն համար է, թիվ և ոչ թե բառասկիզբ: Իսկ Հակոբի բոլոր տպագրութիւնների մեջ ծաղկագիր դրված է միայն բառասկզբի գլխագրերի փոխարեն և երբեք՝ համար կամ թիվ նշանակող գլխագրի տեղ: Հակոբի գրքերում քիչ չեն տառ-համարով սկսվող հատվածներ («Աղթարքում», նույն «Պարզատումարում» և այլն) և ոչ մի տեղ այդ համարները զարդագրով չեն տպված: «Պարզատումարում» ավելի քան 5 մամուլ զբաղեցնող տոմարացույցի մեջ գլխագրով սկսվող հատվածները առանձին տարիների տոնացույցներն են, և բոլորի սկզբում էլ դրված է մի տառ—համար, ուստի որևէ տեղ զարդագրի օգտագործման կարիք չի եղել:

«Պարզատումարի» մեջ առաջին զարդագիրը դրված է Երազացույցի սկզբում (Զ մամուլի 6-րդ էջ), ուր կարմրատիպից հետո գալիս է՝ «Առաջին արն լուսնին...», Ա տառը այստեղ զարդագիր է: Հետաքրքիր է, որ մի քանի էջ անց (է մամուլի էջ 8-ում) նորից Ա զարդագիր կա (Ապրիլ բառում), բայց սա արդեն ուրիշ Ա զարդագիր է, տարբեր առաջինից, իսկ դա նշան է այն քանի, որ «Պարզատումարը» տպագրելիս Ա զարդագրերի պակաս տպագրիչը չի զգացել (հակառակ դեպքում միևնույն Ա-ն կօգտագործեր):

Այսպիսով, «Պարզատումարի» սկզբում կարմրատիպ հատվածից հետո եկող սևով տպված Ա. համարը ծաղկագիր չպետք է լիներ, կնշանակի այդ Ա.-ի սովորական գլխագիր լինելը բնավ ցույց չի տալիս, որ տպագրիչը ձեռքի տակ այդ տառի ծաղկագիրը չի ունեցել, հետևաբար դա որևէ կապ չունի այն հարցի հետ, քե «Պարզատումարը» մյուս գրքերից վա՞ղ է տպվել, քե ուշ:

Ուստի և բաց է մնում այն հարցը, թե թիվ շունեղող «Աղթարքը», «Տաղարանը» և «Ուրբաթագիրքը» թվակիր «Պարզատումարից» և «Պատարագատեարից» վա՞ղ են տպագրվել, ո՞ւշ, թե՞ նրանց միջև:

* * *

Ռուս և արևմտաեվրոպացի բանասերները մի շարք անթվակիր հնատիպերի հրատարակման ժամանակը որոշել են գրքերի մեջ դրոշմված պատկերների ու զարդերի մաշվածութիւնն աստիճանով: Ոչ մի բարդութիւն չկա այդ եղանակով պարզելու, թե միևնույն փորագիր տախտակի դրոշմը ունեցող երկու գրքերից, որն է ավելի վաղ տպվել, որն՝ ավելի ուշ:

Այդ միջոցը, առանց նրան դիմելու՝ ինքը ներկայացավ մեզ, ասելով իր խոսքը նաև հայ հնագույն տպագրութիւնների մասին և ահա թե ինչպիսի:

Հակոբի տպագրած բոլոր գրքերի էջերի վերին մասում կան ժապավենաձև շրջանակներ, որոնց մեջ տպված է գրքի համապատասխան մասի վերնագիրը կամ վերնագրի մի մասը: Առաջին հայացքից թվում է թե «Պարզատումարի», «Ուրբաթագրքի» և մյուս գրքերի մեջ միևնույն ձևի շրջանակներ են: Քիչ ավելի ուշադիր նայելուց հետո պարզ է դառնում, որ շրջանակները տարբեր ձևերի են, և այս անգամ էլ թվում է, թե որքան էջ, այնքան ձևի շրջանակ է գործածված: Բայց դա էլ ճիշտ չէ:

Երբ «Պարզատումարի» բոլոր շրջանակները մեկ առ մեկ համեմատեցինք իրար հետ, պարզվեց, որ այդ գրքում 16 ձևի շրջանակ կա (տես նկ. 4), այսինքն օգտագործված են 16 ձևի փորագրված տախտակներ, որոնք, փոխեփոխ դրոշմված են գրքի 115 էջերին²⁹: Հակոբի գրքերը ութածալ են, այսինքն՝ մամուլում 16 էջ կա, ուրեմն «Պարզատումարի» 16 շրջանակները բավարար են մի լրիվ մամուլ տպագրելու համար:

«Պարզատումարի» և «Տաղարանի» էջերի համեմատութիւնից էլ պարզ դարձավ, որ «Տաղարանում» օգտագործված են «Պարզատումարի» միևնույն 16 շրջանակները: Իսկ «Ուրբաթագրքի» և «Պարզատումարի» համեմատութիւնից պարզվեց, որ «Ուրբաթագրքի» մեջ բոլորովին ուրիշ շրջանակներ են գործածված: Այստեղ դրանց թիվը 8 է (տես՝ նկ. 3), այսինքն, մի մամուլ տպագրելու համար մի շրջանակը երկու անգամ պետք է գործածել: Այս 8 շրջանակները «Ուրբաթագրքում» փոխեփոխ դրոշմված են գրքի 103 էջերին³⁰:

Բացառութիւն է կազմում «Ուրբաթագրքի» Մատենադարանի օրինակում 2 և է մամուլների միջև գտնվող «Վասն գանի» վերնագրով մի մամուլը (16 էջ), որի էջերին դրոշմված են դարձյալ «Պարզատումարի» 16 շրջանակները:

Այս «Վասն գանի»-ն իր թերթանիշներով էլ բոլորովին չի ներդաշնակում «Ուրբաթագրքի» հետ:

Հակոբի գրքերում էջակալութիւն չկա, համարակալված են մամուլները՝ ա, բ, գ, դ, ե և այլն, որոնք դրված են յուրաքանչյուր մամուլի սկզբի էջում: Համարակալված են նաև յուրաքանչյուր մամուլի հաջորդ երեք թերթերը (ոչ էջերը), այսպես ա մամուլի երկրորդ թերթի համարն է աբ, երրորդինը՝ ագ, չորրորդինը՝ ադ, բ մամուլի երկրորդ թերթինը կլինի բբ, երրորդինը բգ, չորրորդինը՝ բդ: Համարակալված է նաև յուրաքանչյուր մամուլի վերջին թերթը, օրինակ, առաջին մամուլի վերջին թերթի համարը լինում է նորից ա, երկրորդ մամուլինը բ և այլն:

Արդ, «Ուրբաթագիրքը» բաղկացած է յոթ մամուլից, ուստի ամեն մամուլի առաջին էջերը համարակալված են՝ ա, բ, գ, դ, ե, զ և է: Մատենադարանում եղած «Ուրբաթագրքի» օրինակում «Վասն գանի» վերնագրով մամուլը, ասացինք, գտնվում է 2 և է մամուլների միջև, նույնն է նաև Վենետիկի մատենադարանի օրինակում³¹: «Ուրբաթագրքի» Երուսաղեմի օրինակում այդ նույն «Վասն գանի»-ն գտնվում է Գ և Դ մամուլների արանքում³²: «Վասն գանի»-ի

²⁹ Պարզատումարն ընդամենը 118 էջից է բաղկացած. անվանաթերթի երկու և գրքի վերջին էջերին շրջանակներ չկան:

³⁰ «Ուրբաթագրքում» շրջանակ չունեն անվանաթերթը և նրա դարձերեսը, Գ մամուլի 16-րդ էջը (ուր պատկեր կա), Ե մամուլի 1-ին էջը (ուր նույնպես պատկեր է) և վերջին երեք էջերը, ընդամենը 5 էջ 108-ից (չհաշված «Վասն գանի»-ի 16 էջը, որի մասին ստորև խոսվում է):

³¹ Տե՛ս «Բազմավեպ», 1890, էջ 97:

³² Տե՛ս «Արևելք», 1890, № 2036:

առաջին էջի համարն է զգ, որ վերոհիշյալ հրկու տեղերի համար էլ անիմաստ է:

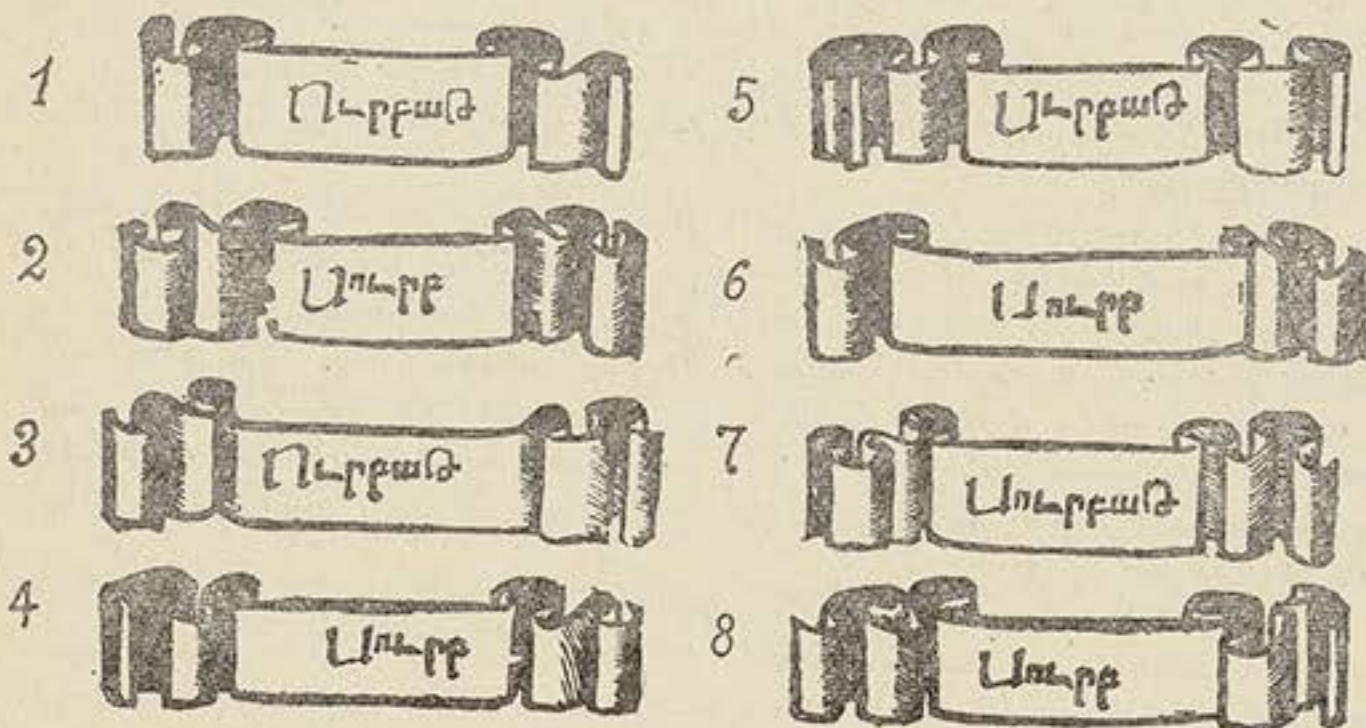
Այնուհետև, «Ուրբաթագրքի» վերջում կա բովանդակություն, ուր նշված չէ ոչ այս մամուլը, ոչ էլ նրա «Վասն գանի» վերնագիրը:

Ժամանակին բանասերները ուշադրություն դարձրել են այս հանգամանքի վրա և «Վասն գանի»-ն համարել «Ուրբաթագրքից» անկախ մի տպագրություն: Օրինակ, 1890-ին Ա. Տիրոյանը «Վասն գանի»-ի մասին գրում էր. «Հավանորեն ուրիշ գրքի կվերաբերի և պատահական կերպով այստեղ մուտ գտեր է, վասն զի թերթին գրանշանքն են համրված զգ.—զգ.բ—զգ.գ... զգ.բ վերջինը»³³:

Այս մասին գրել են նաև Ս. Խաղայանը³⁴ և Գ. Գալիմբյարյանը³⁵: Եթե նրանք ուշադրություն դարձնեին նաև Հակոբի գրքերում գործածված շրջանակների վրա, ապա լիովին պարզ կդառնար, որ «Վասն գանի»-ն «Ուրբաթագրքի» հետ չի տպագրվել:

Եվ այսպես, Հակոբի գրքերի մեջ օգտագործված են հրկու խումբ շրջանակներ. մի խումբը ութ շրջանակից՝ «Ուրբաթագրքի» մեջ, մյուս խումբը 16 շրջանակից՝ «Պարզատումարի», «Տաղարանի» և «Վասն գանի»-ի մեջ (տե՛ս նկ. 3 և 4):

Ըստ որում, «Պարզատումարի» մեջ նկատում ենք իրենց ձևավորմամբ հրկու տեսակ շրջանակներ (տես նկ. 4-ի ձախ և աջ շարքերը): Գիրքը սկսվում է առաջին ութ շրջանակներով (նկ. 4-ի ձախակողմյան շարք), ապա գործածվում են բոլոր 16-ը:

Նկ. 3

Այժմ անցնենք «Աղթարքին»: Ասացինք, որ մեր օրինակը պակասավոր է: Այն սկսվում է ժԹ մամուլի 5-րդ էջից և վերջանում ԻԴ մամուլի 4-րդ էջով (լրիվ «Աղթարքը» ավարտվում է ԻԴ մամուլի 12-րդ էջով), ներսից էլ ընկած են թերթեր: Սակայն եղած օրինակն էլ բավական էր համեմատության համար:

33 «Բազմավեպ», 1890, էջ 97:

34 «Արևիկ», 1890, № 2036:

35 «Հանդես ամսօրյա», 1913, էջ 715:

Այդ համեմատությունից պարզվեց, որ «Աղթարբում» գործածված են և՛ «Ուրբաթագրբի» և՛ «Պարզատումարի» շրջանակները: Ըստ որում մեր օրինակի սկզբից մինչև «Աղթարբի» ԻԲ մամուլը (մոտ 160 էջ) գործածված են 16 շրջանակներ, դրանք են «Ուրբաթագրբի» 8 շրջանակները (նկ. 3) և «Պարզատումարի» առաջին ութ շրջանակները (նկ. 4-ի ձախակողմյան շարք): Այնուհետև, «Աղթարբի» ԻԲ մամուլի 2-րդ էջից սկսում են գործածվել նաև «Պարզատումարի» մյուս ութ շրջանակները (նկ. 4-ի ձախակողմյան շարք)³⁶, իսկ «Ուրբաթագրբի» ութ շրջանակները բոլորովին հանվում են գործածությունից:

Նկ. 4

Այսպիսով, մեր ձեռքի տակ եղած շորս հնագույն գրքերի մեջ գործածված են 24 տարբեր շրջանակների տախտակներ (կլիշեներ): Մեր նկարներում (նկ. 3 և 4) այդ շրջանակները դասավորված են ըստ «Ուրբաթագրբում» և «Պարզատումարում» նրանց առաջին գործածության հերթականության և համարակալված են 1-ից մինչև 24: Ամփոփում ենք շրջանակների մասին մեր ասածը. իրենց գործածության տեղով և գծագրման ոճով այդ շրջանակների մեջ տարբերվում են հետևյալ երեք խմբերը. ա) № 1—8 շրջանակներ, որոնք

³⁶ Քեև «Աղթարբի» մեր օրինակի սկիզբը չկա, բայց անտարակույս է, որ սկզբում չպետք է լինի գրքի վերջում գործածված նոր շրջանակների ութնյակը («Պարզատումարի» շրջանակների երկրորդ խումբ). նախ անհնար է, որ գրքի սկզբում գործածված շրջանակները մի կողմ դրվեն, հետո նորից օգտագործվեն գրքի ամենավերջում, ապա այս շրջանակները «Աղթարբի» վերջում բոլորովին թարմ են, անվնաս:

դրոշմված են «Ուրբաթագրքի» մեջ և «Աղթարքում» մինչև սրա ԻԲ մամուլը, բ) № 9—16 շրջանակները, որոնք գործածված են «Աղթարքում» նախորդ շրջանակների հետ, ինչպես և «Պարզատումարի», «Տաղարանի» և «Վասն գանի»-ի մեջ, գ) № 17—24 շրջանակները, որոնք № 1—8 շրջանակների փոխարեն ըսկրսում են գործածվել «Աղթարքի» վերջում ԻԲ մամուլից: Այս շրջանակները № 9—16 ութնյակի հետ գործածված են «Պարզատումարում», «Տաղարանում» և «Վասն գանի»-ում:

Գրքերի մեջ շրջանակների օգտագործման այսպիսի կարգը արդեն գլխի է գցում այդ գրքերի տպագրության մոտավոր հերթականությունը, այն է՝ «Ուրբաթագիրք», «Աղթարք», ապա մյուսները, բայց մնում են շարգված հարցեր³⁷:

Նախ հարց է ծագում, ինչո՞ւ «Աղթարքի» ԻԲ մամուլից «Ուրբաթագրքի» ութ շրջանակները հանվում են գործածությունից և փոխարինվում ութ նոր շրջանակներով:

Այս հարցի պատասխանը այնքան էլ դժվար չէ տալ, եթե փոքր ինչ ուշադիր նայենք «Աղթարքի» մեջ «Ուրբաթագրքի» շրջանակների դրոշմվածքներին: Այդ ութ շրջանակներից գրեթե բոլորը «Աղթարքում» շատ մաշված են, ունեն վնասվածքներ, այսինքն՝ ջարդվածքներ ու քերծվածքներ, և որքան ավելի ենք թերթում «Աղթարքը», այնքան այդ շրջանակները ավելի մաշված և փշացած են: Բավական է համեմատենք միևնույն շրջանակների «Ուրբաթագրքում» և «Աղթարքում» եղած դրոշմվածքները, որպեսզի պարզ դառնա, թե երկրորդում նրանք որքան են մաշած և փշացած (տե՛ս նկ. 5, 6): Հասկանալի է, տպագրությունից տախտակների փոքրագրությունները մաշվել, ջարդվել են:

Այդ շրջանակների տախտակներից մի քանիսը վնասվել են դեռևս «Ուրբաթագրքի» տպագրության կեսերում: Վերցնենք, օրինակ № 1 շրջանակը, որ «Ուրբաթագրքի» Ա մամուլի 3 և 5³⁸, Բ մամուլի 3 և 5, ինչպես և Գ մամուլի 1-ին էջերում անվնաս է դրոշմված, իսկ Գ մամուլի 15-րդ էջում նրա վերին աջ և ձախ ելուտաները ջարդված են (կամ պոկված), այնուհետև ողջ «Ուրբաթագրքում», ապա նաև «Աղթարքում» այդ շրջանակը այդպես ջարդված է:

5-րդ նկարում քերված են այդ շրջանակի դրոշմվածքները, նախ «Ուրբաթագրքում» (Ա մամուլ, էջ 5) նախքան նրա վնասվելը (վերևինը), ապա «Ուրբաթագրքի» Ե մամուլի 3-րդ էջում, ուր այն արդեն վնասված է (վերևից երկրորդը): Այստեղ պարզ երևում են ժայռավենաձև շրջանակի աջ և ձախ ուղորումների վերին մասերի ջարդվածքները (ուղիղ գծով պոկված են երկու վերին եզրերը): Վերևից երրորդ պատկերը նույն շրջանակի դրոշմվածքն է «Աղթարքում» (ԺԳ մամուլ, էջ 9) միևնույն ջարդվածքներով: «Աղթարքում» ամենուրեք այդ շրջանակը այդպես է դրոշմված: «Ուրբաթագրքի» տպագրության

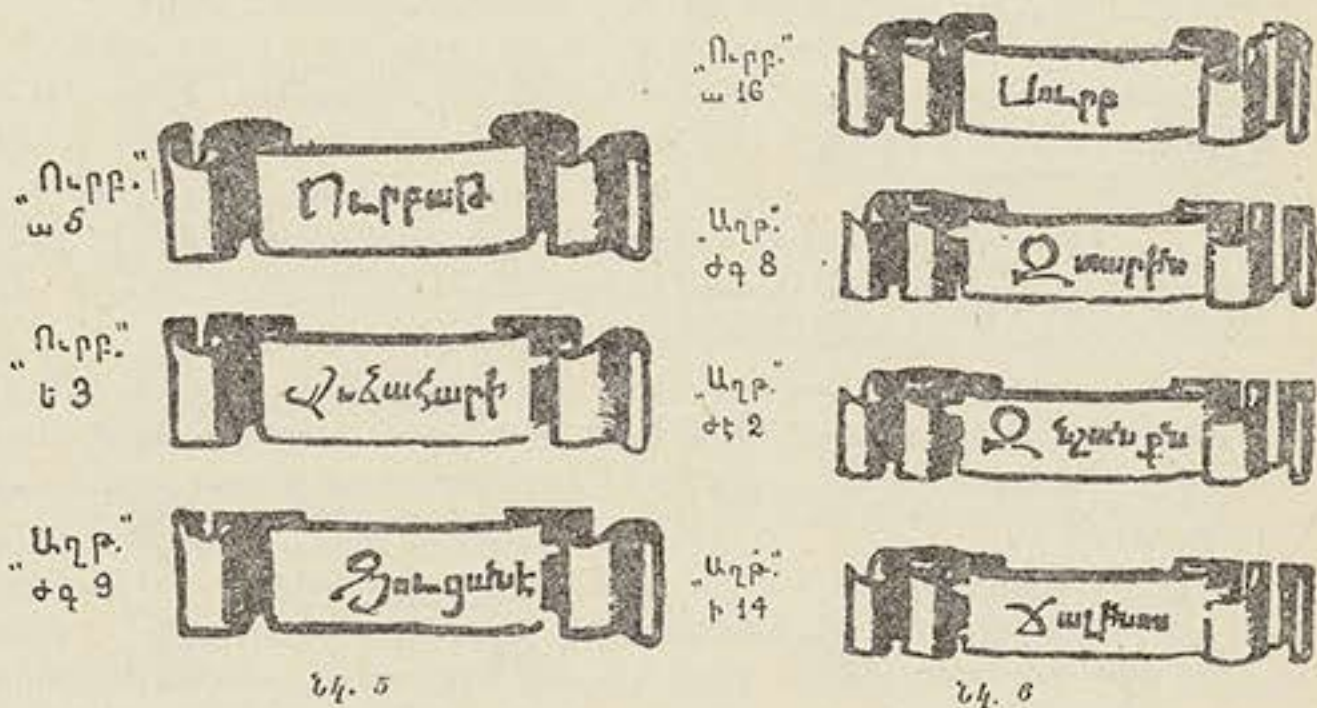
37 Միայն շրջանակների գործածության կարգի միջոցով Հակոբի գրքերի տպագրման հաջորդականությունը ավելի հեշտ է դիտվում հողվածին կից «24 շրջանակների գործածության հերթականության աղյուսակից»:

38 Ասվեց, որ Հակոբի գրքերը էշակալված չեն, այլ միայն յուրաքանչյուր մամուլի առաջին շորս և վերջին թերթերն են համարակալված: Մի կողմ թողնելով այսօր բոլորովին անհարմար այդ համարակալումը՝ մենք էջերը նշում ենք ըստ մամուլների: Այսինքն՝ պահպանում ենք յուրաքանչյուր մամուլի համարը (Ա, Բ, կամ է, ԺԶ, Ի, ԻԲ և այլն) և ուղղակի տվյալ մամուլի մեջ հաշվելով՝ ասում այսինչերորդ էջը: Այսպես Ա մամուլի 3-րդ էջ, Բ մամուլի 11-րդ էջ, ԺԳ մամուլի 3-րդ էջ և այլն: Համառոտված դա կլինի Ա 3, Բ 11, ԺԳ 8 և այլն:

ժամանակ են վնասվել նաև № 3 (Բ մամուլի էջ 1-ից), № 4 (Բ մամուլի էջ 10-ից) և № 6 (Բ մամուլի էջ 12-ից) շրջանակները: Մյուս երեք շրջանակները վնասվել են արդեն «Աղթարբի» տպագրության ժամանակ, իսկ № 8 շրջանակը մի փոքր վնասվել է «Ուրբաթագրբի» և ավելի լուրջ «Աղթարբի» տպագրության ժամանակ: Այդ շրջանակի դրոշմվածքները պատկերված են 6-րդ նկարում: Ամենավերին պատկերը ներկայացնում է այդ շրջանակը «Ուրբաթագրբի» Ա մամուլի 16-րդ էջում, ուր այն լրիվ անվնաս է, այնուհետև տրված են այդ շրջանակի երեք դրոշմվածքները «Աղթարբում» (ԺԳ մամուլ էջ 8, ԺԷ 2 և Ի 14): Այստեղ արդեն ամենուրեք ժապավենի վերին աջ մասը բոլորովին պոկված է, դեռ մի փոքր էլ մաշված է ժապավենի վերին ձախ մասը:

Շրջանակների բերված օրինակները, ինչպես և մյուսները պարզ դիտել են տալիս տպագրիչի աշխատանքի ընթացքը և բոլորովին ակնհայտ է դառնում, որ «Ուրբաթագրբը» «Աղթարբից» առաջ է տպվել:

«Ուրբաթագրբի» ութ մաշված շրջանակների հետ «Աղթարբում» օգտագործված մյուս ութ շրջանակները (№ 9—16) այստեղ նոր են, շարգվածքներ և քերծվածքներ չունեն, որից հղրակացնում ենք, որ նախքան «Աղթարբի» տպագրությունը այս շրջանակները որևէ տեղ չեն գործածվել:

«Աղթարբի» Ի և ԻԱ մամուլներում «Ուրբաթագրբի» ութ շրջանակները (№ 1—8), ինչպես ասվեց, այնքան շարգվածքներ և քերծվածքներ ունեն, որ այլևս գործածվել չէին կարող: Եվ գրբի հաջորդ ԻԲ մամուլում նրանք այլևս չկան, փոխարինված են շրջանակների երրորդ ութնյակով (№ 16—24): Սրանք «Աղթարբում» նույնպես բոլորովին նոր և շատ հստակ դրոշմվածքներ ունեցող շրջանակներ են, չունեն ոչ մի շարգվածք կամ քերծվածք:

Պարզ է ուրեմն, որ պատրաստվել են նոր շրջանակներ և օգտագործման մեջ դրվել «Ուրբաթագրբի» արդեն բոլորովին փշացած ութ շրջանակների փոխարեն:

Այսպիսով, ասվածից պարզվեց, որ ա) «Ուրբաթագրբը» տպագրվել է «Աղթարբից» առաջ, բ) «Ուրբաթագրբը» տպագրվել է ութ շրջանակով, գ) «Աղթարբում» օգտագործված են 24 տարբեր շրջանակներ:

Մնաց պարզելու «Պարզատումարի», «Տաղարանի» և «Վասն գանի»-ի տեղը Հակոբի գրքերի տպագրության ժամանակագրության մեջ: Դա նույնպես քավական դյուրին է անել, քանի որ, ինչպես տեսանք, այդ երեք գրքերում էլ գործածված 16 շրջանակները առկա են նաև «Աղթարքում»: Դրանք շրջանակների երկրորդ և երրորդ ութնյակներն են (№ 9—24) և դժվար չէ համեմատել նրանց գրոշմվածքները «Աղթարքում» և այդ երեք գրքերի մեջ՝ պարզելու որը որից հետո է տպագրվել:

Ասացինք, որ Աղթարքում այդ 16 շրջանակներն էլ բոլորովին նոր են ու անվնաս: Բայց ահա թերթում ենք «Տաղարանը», և պարզ է դառնում, որ այս գրքի վերջում, ինչպես և «Վասն գանի»-ի մեջ այդ շրջանակների մի մասը քավականին մաշված է, կոպիտ ջարդվածքներ ու քերծվածքներ ունի, ճիշտ այնպես, ինչպես «Ուրբաթագրքի» շրջանակները «Աղթարքի» վերջում: Մինչդեռ «Պարզատումարի» մեջ այդ շրջանակներից մի երկուսն են միայն վնասվածքներ ստացել:

Սկսենք «Պարզատումարից»: Որպես օրինակ վերցնենք № 10 շրջանակը: ԺԹ մամուլից սկսվող մեր «Աղթարքում» այդ շրջանակը գրոշմված տասն անգամ՝ ԺԳ մամուլի 14 էջում, ԺԴ-ի 8-րդ էջում, ԺԵ 8, ԺԾ 10, ԺԷ 4, ԺԸ 16, ԺԹ 10, ԻԱ 16, ԻԲ 16 և ԻԴ 4 էջերում, միանգամայն անվնաս:

«Պարզատումարում» այդ նույն շրջանակը գրոշմված է ութ անգամ՝ Ա մամուլի 4-րդ և 14-րդ էջերում, Բ մամուլի 12, Գ-ի 14, Դ 14, Ե 14, Զ 14 և է 2 էջերում: Մինչև Ե մամուլի 14 էջի շրջանակը ամենուրեք անվնաս է, այնպես, ինչպես «Աղթարքում» և այդ Ե 14 էջում շրջանակի ժապավենի ձախ վերին թևը նկատելի վնասվածք (քերծվածք) է ստացել (տես նկ. 7, վերից շորրորդ պատկերը) ու այնուհետև հաջորդ մամուլի 14-րդ և վերջին մամուլի 2-րդ էջերում շրջանակը գրոշմված է նույն վնասվածքով:

Այդ շրջանակը 11 անգամ օգտագործված է «Տաղարանում» (Ա 8, Բ 10, Գ 10, Դ 2, Զ 8, Զ 12, է 14, Ը 10, Թ 6, Պ 16 էջերում) և ամենուրեք միևնույն վնասվածքով: «Վասն գանի»-ի մեջ շրջանակը մեկ անգամ է գործածված նույն վնասվածքով:

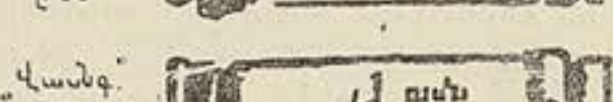
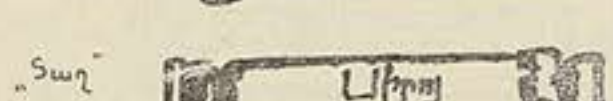
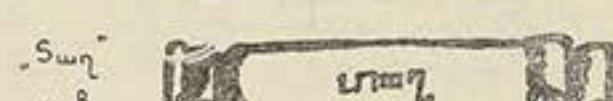
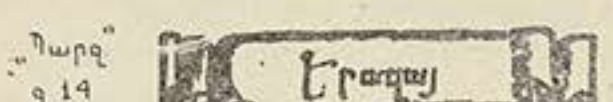
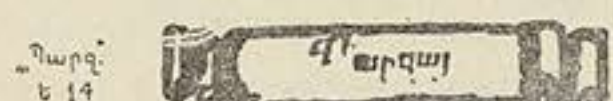
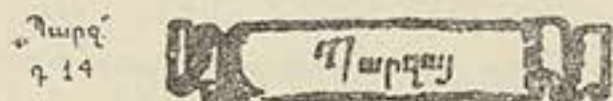
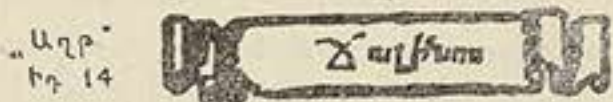
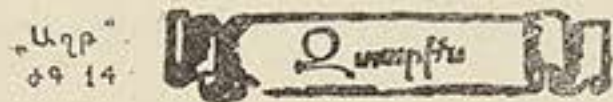
7-րդ նկարում բերված են այդ շրջանակի գրոշմվածքները հիշյալ շորս տպագրությունների մեջ: Վերևից առաջին երկուսը ներկայացնում է «Աղթարքի» ԺԴ 14 և ԻԴ 4 էջերին եղած գրոշմվածքը («Աղթարքում» ամենուրեք այդ շրջանակը այդպիսին է): Վերևից երրորդ պատկերը ներկայացնում է նույն շրջանակը «Պարզատումարի» Դ 14 էջում, ուր այն մնում է անվնաս (այդպիսին է այդ շրջանակը նաև «Պարզատումարի» նախորդ Բ 12 և Գ 14 էջերում):

Վերից չորրորդ պատկերում տրված է նույն շրջանակը «Պարզատումարի» Ե մամուլի 14-րդ էջում: Պարզ երևում է, ժապավենի վերին ձախ մասում առաջացած քերծվածքը: Այնուհետև «Պարզատումարում» այդ շրջանակի գրոշմվածքը այդպիսին է: Մյուս (վերևից հինգերորդ) պատկերը ներկայացնում է այդ շրջանակի հաջորդ գրոշմվածքը «Պարզատումարում» (Զ մամուլի էջ 14), ուր այն ունի նույն վնասվածքը:

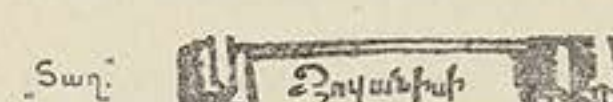
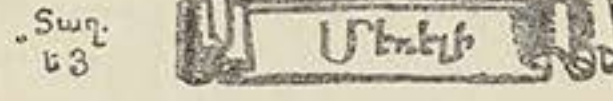
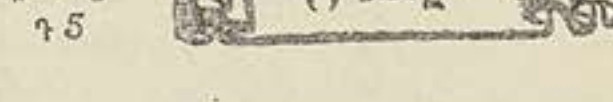
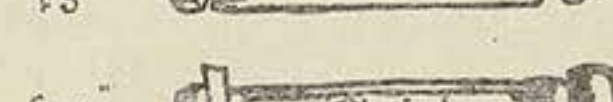
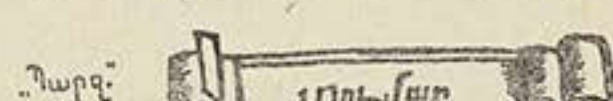
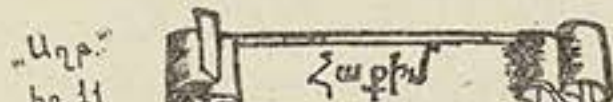
7-րդ նկարի հաջորդ երկու պատկերներում նույն շրջանակի գրոշմվածքներն են (միևնույն վնասվածքով) «Տաղարանի» Ա մամուլի 8-րդ և Ը-ի 10-րդ էջերում («Տաղարանում» այս շրջանակի մյուս 10 գրոշմվածքներն էլ այս-

պիսիք են): Ամենաներքեինը նույն շրջանակն է (նույն վնասվածքով) «Վասն գանի»-ի մեջ:

Այսպիսով, եթե «Աղթարքի» շրջանակները վնասված են «Պարզատումարում», «Տաղարանում» և «Վասն գանի»-ի մեջ, կնշանակի, որ այս երեքը «Աղթարքից» հետո են տպագրվել: Բայց վերը բերված շրջանակի օրինակը ցույց տվեց նաև, որ այդ շրջանակը «Պարզատումարում» նախ անվնաս է դրոշմվել, ապա այդ գրքի մեջ դործածվելիս վնասվել և ապա վնասված դրոշմվել այդ գրքի վերջում ու մյուս տպագրություններում: Որ ապացույց է, թե «Պարզատումարն» էլ «Տաղարանից» ու «Վասն գանի»-ից առաջ է տպագրվել: Այդ բանը կարելի է դիտել նաև ուրիշ շրջանակների համեմատությունից, որոնք անվնաս են «Պարզատումարում» և վնասված «Տաղարանում» և «Վասն գա-

Նկ. 7

Նկ. 8

նի»-ի մեջ: Նկար 8-ում պատկերված են № 18 շրջանակի դրոշմվածքները «Աղթարքում», «Պարզատումարում», «Տաղարանում» և «Վասն գանի»-ի մեջ: Ամենավերինը «Աղթարքի» մեջ է (ԻԲ մամուլ, էջ 11), շրջանակը անվնաս է, այդպես է նրա դրոշմվածքը ամենուրեք այդ գրքի էջերում: Հաջորդը նույն շրջանակի դրոշմվածքն է «Պարզատումարում» (Բ 3), ուր 7 անգամ այդ շրջանակը դրոշմված է այդպես անվնաս: Վերից երրորդը շրջանակի դրոշմվածքն է «Տաղարանի» Դ մամուլի 5-րդ էջում՝ դարձյալ անվնաս: Այս շրջանակը «Տաղարանում» նախքան այդ դրոշմված է ևս երեք անգամ (Ա 7, Բ 5, Գ 5) և միշտ անվնաս:

Նկարում վերից չորրորդը նույն շրջանակի դրոշմվածքն է «Տաղարանի» Ե մամուլի 3-րդ էջում: Այստեղ արդեն ջարդված է շրջանակի վերին ձախ կտուտը և բերված են ժապավենի աջակողմյան ուղորումների վերին մասերը:

Այս շրջանակի հաջորդ շորս գրողները «Տաղարանում» միևնույն վնասվածքներով են: Վերից 5-րդ պատկերում տրված է այդ շրջանակի վերջին գրողները «Տաղարանում» (Ը մամ., էջ 9): Նկ. 8-ի ամենաներքեինը նույն շրջանակի գրողներն է «Վասն գանի»-ի մեջ, միևնույն վնասվածքներով: Կարելի է վերցնել նաև № 23 շրջանակը: Նկ. 9-ում տրված են այդ շրջանակի գրողները դարձյալ «Աղթարքում» (ամենավերինը), «Պարզատումարում» (վերից երկրորդը և երրորդը), «Տաղարանի» Բ մամուլի էջ 12-ում (չորրորդը), մինչև այստեղ շրջանակն ամենուրեք անվնաս է գրողներով: Ապա գալիս է շրջանակի գրողները «Տաղարանի» Ե մամուլի 12-րդ էջում (վերից հինգերորդը), ուր ջարդված է աջակողմյան ելուստը: Այնուհետև այդ շրջանակը ևս շորս անգամ նույն վնասվածքով գրողներով է «Տաղարանում»: Նկարում ամենաներքեինը շրջանակի գրողներն է «Վասն գանի»-ի մեջ նույն ջարդվածքով:

Բերված այս օրինակներից պարզ է դառնում նաև, որ «Վասն գանի»-ն «Տաղարանից» հետո է տպագրվել, քանի որ այդ երկու շրջանակները «Տաղարանի» մեջ նախ անվնաս են գրողներով, ապա այդ գրքի տպագրության ընթացքում վնասվել են և նույն վնասվածքով գրողներով «Վասն գանի»-ի մեջ:

Բերված այս օրինակները, որոնց նմանները էլի կան, միանգամայն պարզ են դարձնում մեր ձեռքի տակ եղած հայկական հնագույն հրատարակությունների տպագրման հաջորդականությունը, որը հետևյալն է՝ «Ուրբաթագիրք», «Աղթարք», «Պարզատումար», «Տաղարան», «Վասն գանի»:

Հետաքրքիր է նաև տպագրիչ Հակոբի օգտագործած դարդերի (օրնամենաների) հարցը: Այդ դարդերը պատկերված են նկ. 10-ում: «Ուրբաթագրքի» մեջ նրանցից ոչ մեկը չկա: «Աղթարքի» մեր պակասավոր օրնամենաներն ոչ մի դարդ չկա և, քանի որ այդ օրնակը «Աղթարքի» երկրորդ կեսն է, մոտ 12 մամուլ, ուստի քիչ հավանական է, որ նախորդ 12 մամուլներում այդպիսի դարդ եղած լինի:

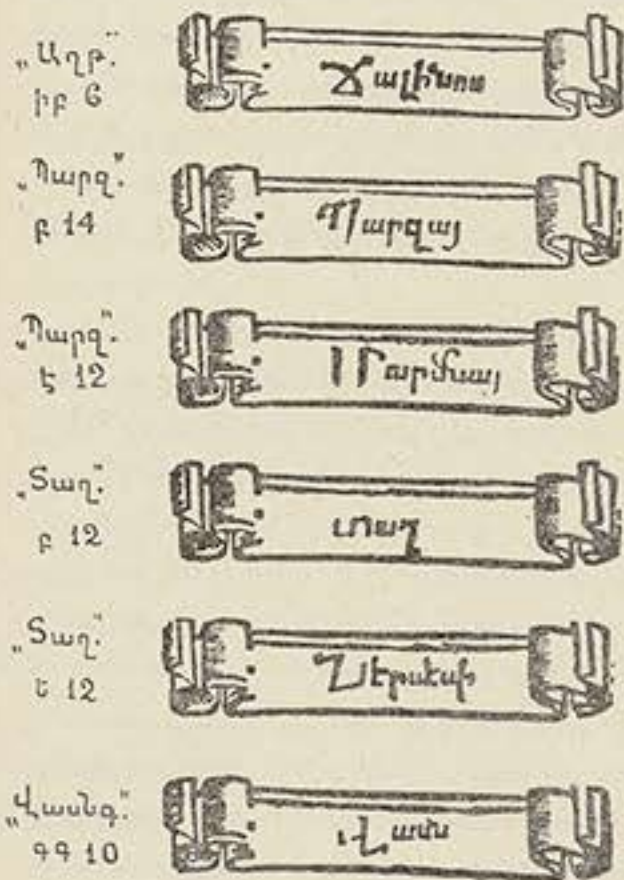
Նկ. 10-ում բերված դարդերից վերին երկուսը առաջին անգամ գրողներով են «Պարզատումարի» մեջ՝ առաջինը Ե մամուլի 8-րդ էջում, մյուսը է-ի 10-րդ էջում: Իսկ «Տաղարանում» գործածված են բոլոր շորս դարդերը՝ առաջինը 7 անգամ (Ա 7, Գ 4, Դ 3, Դ 16, Ը 8, Թ 2, Թ 9), երկրորդը 5 անգամ (Ա 10, Գ 12, Ը 16, Թ 4, Թ 6), երրորդը 8 անգամ (Ա 3, Բ 2, Բ 16, Գ 16, Ը 6, Ը 12, Թ 8, Թ 15), չորրորդը նույնպես 8 անգամ (Ա 14, Բ 8, Գ 9, Դ 8, Ե 8, Ե 11, Ը 14, Թ 11): «Վասն գանի»-ի ընդամենը 16 էջի մեջ գործածված է երկու դարդ՝ երկրորդը և երրորդը:

Պարզ է, որ տպագրիչը «Ուրբաթագրքի» և «Աղթարքի» տպագրության ժամանակ դարդեր չի ունեցել, «Պարզատումարի» տպագրության կեսում միայն պատրաստ է եղել դարդերի երկու տախտակ և օգտագործվել: Այնուհետև պատրաստվել են ևս երկուսը և «Տաղարանում» օգտագործվել են բոլոր շորսը: Ապա «Վասն գանի»-ի մի մամուլի մեջ անգամ գրողներով են դարդերից երկուսը:

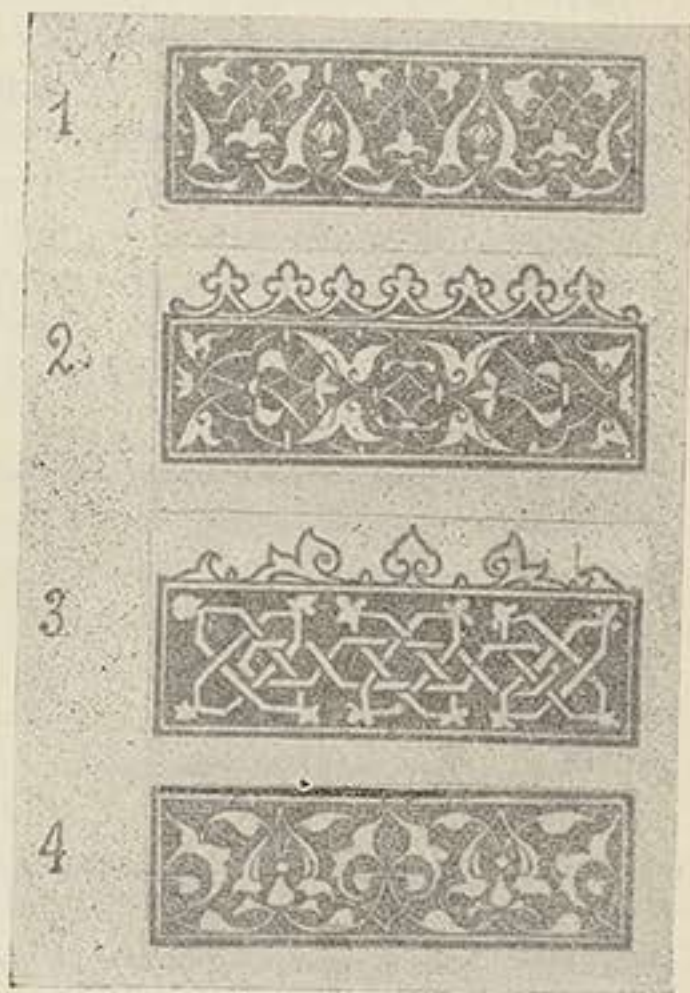
Մնում է պարզելու «Պատարագատետրի» տեղը Հակոբի գրքերի տպագրության ժամանակագրության մեջ: Այս գրքի հիշատակարանը բազմիցս հրատարակվել է այնտեղ նշված ԶԿԲ-ն մեր այժմյան թվականությամբ 1513 համարելը, միանգամայն ճիշտ պետք է ընդունել: Այսինքն՝ «Պատարագատետր» «Պարզատումարից» հետո է տպագրվել: Այստեղից եզրակացություն. «Պատարագատետր»

րագատետրի» մեջ պետք է գործածված լինեն «Պարզատումարի» 16 շրջանակները (№ 9—24) և ոչ «Ուրբաթագրքինը» (№ 1—8)³⁹: Բացի այդ «Պատարագատետրում» պիտի լինեն «Պարզատումարի» մեջ օգտագործված երկու զարդերը (հնարավոր է նաև, որ այնտեղ լինեն բոլոր շորս զարդերը)⁴⁰:

Պարզելու կարոտ է միայն այն, թե «Պատարագատետրը» «Տաղարանից» և «Վասն գանի»-ից վա՞ղ է տպվել, ո՞ւշ, թե նրանց միջև: Իսկ դա կարելի է անել միայն գիրքը ունենալով ձևերի տակ: Այս հարցի պարզումը հնարավորութիւն կտա նաև մի որոշ պատկերացում կազմել այն մասին, թե որքան ժամանակ է տևել Հակոբի յուրաքանչյուր գրքի տպագրութիւնը: Բանն այն է, որ գրքերից թվակիր են միայն «Պարզատումարն» ու «Պատարագատետրը»

Նկ. 9

Նկ. 10

և եթե, օրինակ, պարզվի, որ «Տաղարանը» «Պատարագատետրից» վաղ է տպվել, ապա կնշանակի, որ երկու տարում (1512—1513) Հակոբը կարողացել է երեք գիրք տպագրել: Եթե պարզվի, որ «Տաղարանը» ավելի ուշ է տրպվել, ապա ավելի հավանական է դառնում մի տարվա ընթացքում միայն մի գրքի տպագրութիւնը:

³⁹ «Հանդես ամսօրյայում» (1894, էջ 358) տրված է «Պատարագատետրի» մի էջի նմանահանութիւնը, այդտեղ իրոք որ մեր ասած շրջանակներից մեկն է գրոշմված, «Պարզատումարի» № 15 շրջանակը:

⁴⁰ Երախտապարտ կլինեինք Երուսաղեմի մեր հայրենակից բանասերներին, եթե նրանք իրենց մատենադարանում պահվող «Պատարագատետրի» օրինակի վրա ստուգեն մեր այս ենթագրութիւնների նշտութիւնը և արդյունքը որևէ ձևով հրատարակեն կամ հաղորդեն մեզ:

Առայժմ ընդունելով Հակոբի գրքերի տպագրության այս վերջին տեղոթյունը, այսինքն, որ «Պարզատումարը», «Պատարագատետրը» և «Տաղարանը» տպագրվել են մոտ երեք տարվա ընթացքում, փորձենք որոշել «Ուրբաթագրքի» տպագրության մոտավոր ժամանակը: «Պարզատումարը» 118 էջ է, այսինքն 7 մամուլից քիչ ավել, «Պատարագատետրը» 88 էջ է, 5 ու կես մամուլ⁴¹, «Տաղարանը» 150 էջ է, այսինքն 9 մամուլ ու 6 էջ, բոլորը միասին քսանմեկ մամուլ: Ստացվում է, որ Հակոբը մեկ տարվա մեջ միջին հաշվով կարողացել է տպագրել շուրջ 7 մամուլ կամ քիչ ավելի: Մի հանգամանք, որ բնորոշ է հայ հին տպագրություններից շատերի համար, էլ շենք ասում, որ XVI—XVII դարերի հայ տպագրիչները երբեմն սրանից էլ զանգաղ են տպագրել:

Արդ, եթե առանց ընդմիջումների և այս նույն արագությամբ են տպագրվել նաև «Ուրբաթագիրքը» և «Աղթարքը», մոտավորապես կարելի է հաշվել նրանց հրատարակման ժամանակը: «Աղթարքը» 296 էջ է⁴², այսինքն 18 մամուլ ու 6 էջ, վերոհիշյալ հաշվով նրա տպագրությունը երկու տարի կամ երկու տարուց քիչ ավելի կարող էր տևել: Եվ քանի որ «Աղթարքի» հրատարակումը անմիջականորեն նախորդել է «Պարզատումարին», ապա նրա տպագրությունը կարող է սկսված լինել 1510-ին. «Ուրբաթագիրքը» 103 էջ է, այսինքն 6 մամուլ ու 7 էջ, նրա տպագրությունը նույն հաշվով պետք է սկսված լինի 1509-ի սկզբին:

Եթե ընդունենք, որ «Պարզատումարը», «Պատարագատետրը» և «Տաղարանը» երկու տարվա ընթացքում են տպագրվել և ըստ այդմ հաշվենք Հակոբի տպագրման արագությունը, ապա «Ուրբաթագրքի» տպագրության տարին լինում է 1509-ի վերջը կամ 1510-ի սկիզբը: Այսինքն՝ ստացվում է այնպես, որ հայկական առաջին տպարանի կյանքը պետք է տևած լինի մոտ 4—5 տարի: Իհարկե, այսպիսի հաշիվը շատ մոտավոր է, նկատի չեն առնվում բազմաթիվ հնարավոր պարագաներ, որոնք կարող էին երկարացնել կամ կարճացնել այս ժամկետը, ուստի և 1509 (կամ 1510) թվականը միայն ժամանակի մի մոտավոր պատկերացում են տալիս:

Ուշադրություն է գրավում հայ առաջին տպարանի վերջին արտադրանքի՝ «Վասն գանի»-ի շատ փոքր ծավալը: Կարելի է ենթադրել, որ տպագրիչը սկսած է եղել ինչ-որ մի նոր գրքի տպագրություն, որի մի մամուլը տպագրվելուց հետո տպարանը փակվել է և ապա, արդեն տպված մի մամուլը կցվել է «Ուրբաթագրքի» շվաճառված օրինակներին: Սակայն այս ենթադրությունը ջնջվում է այն պարզ պատճառով, որ «Վասն գանի»-ի վրա եղած մամուլանիշը և թերթանիշները պարզ ասում են, որ դա որևէ գրքի առաջին մամուլ չէ և ոչ էլ միջին կամ վերջին մամուլ: «Վասն գանի»-ի մամուլի վրա համարի տեղ գրված անիմաստ զգ.-ն որևէ համար չէ՝ ոչ առաջին, ոչ հերթական: Այն փոքր-ինչ կարող է իմաստ ստանալ «Ուրբաթագրքի» Երուսաղեմի օրինակի մեջ, քանի որ այստեղ այն հաջորդում է Գ մամուլին, իսկ հետո գալիս է Դ մամուլը: Տպագրիչը ըստ երևույթին «Վասն գանի»-ն տպագրել է «Ուրբաթագրքի» հենց Գ և Դ մամուլների արանքում կցելու հատուկ նպատակով և քանի որ «Ուրբաթագիրքը» այն ժամանակ տպագրված էր, և բոլոր մամուլները հա-

41 «Հանդես ամսօրյա», 1913, էջ 712:

42 «Հանդես ամսօրյա», 1913, էջ 713:

մարակալված, ուստի տպագրիչի դրած ԳԳ. նիշը այստեղ նշանակել է երկրորդ Գ մամուլ (ԳԱ. տպագրիչը շէր կարող ղնել, քանի որ Հակոբի գրքում այդ նշանակում է Գ մամուլի երկրորդ թերթ): Իրոք, ուրիշ ի՞նչ նիշ կարելի էր ղնել մի տպագրված գրքի Գ և Գ մամուլների արանքում ավելացվելու համար տպագրվող մամուլի վրա, եթե ոչ՝ ԳԳ: «Վասն գանի»-ի հաջորդ թերթերն արդեն սովորական հակոբյան համարակալություն ունեն, այսինքն՝ երկրորդ թերթի վրա մամուլանիշ ԳԳ-ին ավելացված է Ա (ԳԳ. Ա), երրորդ թերթի վրա՝ Բ (ԳԳ. Բ) և այլն:

Այսպիսով, «Վասն գանի»-ն տպագրվել է հատուկ՝ «Ուրբաթագրքի» մեջ ավելացվելու համար: Եվ նրա բովանդակությունն էլ (կախարդանքների, հուտութքների մի հավաքածու է) բավականին ներդաշնակում է «Ուրբաթագրքի» որոշ հատվածներին:

Մի գաղտնիք միայն առայժմ մնում է. ինչպես է, որ մեզ հասած հնագույն գրքերից ամենավերջին տպագրությունը կցվել է առաջինին: Ուրեմն մինչև «Վասն գանի»-ի տպագրությունը մի քանի տարվա ընթացքում «Ուրբաթագիրքը» կամ նրա թերթերի մի մասը ոչ միայն վաճառված, այլ կարված ու կազմված չի եղել: Այստեղ մտածել է տալիս նաև մի այլ հարց, այն, որ «Ուրբաթագիրքը» և բնդհանրապես այդ հնագույն տպագրությունները մեծ մասամբ հանդիպում են մեկը մյուսի հետ կազմված և շատ հազվագյուտ՝ առանձին:

Առայժմ խուսափում ենք այս կապակցությամբ ենթադրություն ունենալուց՝ համոզված լինելով, որ այս և մի քանի ուրիշ դեռևս հանելուկային թվացող հարցերին հնարավոր կլինի առաջիկայում ճիշտ պատասխանել՝ Հակոբի հրատարակությունների մի քանի այլ կողմերի ուսումնասիրության օգնությամբ:

* * *

Մենք ասացինք, որ եղան «Պարզատումարը» 1513 թ. տպագրություն համարող բանասերներ (գլխավորապես Ս. Մալխասյանը, հետո նաև Գ. Գալինժյարյանը)⁴³: Գրա դրդապատճառներից մեկն էլ հնագույն գրքերը մի խտակալ տպարանի արտադրանք համարելու փորձն էր: Բանն այն է, որ ըստ մի վավերագրի, խտակացի մի մարդ Democrito Terracina անունով ուզել է արտոնություն ձեռք բերել Վենետիկում հայերեն, հարեշերեն, արաբերեն, ասորերեն և հնդկերեն գրքեր տպագրելու համար, սակայն մահը խանգարել է նրան այդ մտադրությունը իրականացնելու, և այնուհետև, ըստ վավերագրի, Վենետիկում հիշյալ լեզուներով գրքեր տպագրելու մեծաշնորհ ստանում են Terracina-ի եղբորորդիները 1513 թվին, 25 տարով: Այսինքն՝ հայ հնագույն գրքերից առաջինը պետք է ոչ վաղ, քան 1513-ի տպագրություն լիներ, որպեսզի հաստատվեր Terracina-ի տպարանի հարցը⁴⁴:

⁴³ Տե՛ս «Մշակ», 1913, № 226 և «Հանդես ամսօրյա», 1913, էջ 717:

⁴⁴ Հետաքրքրությունից զուրկ չէ այն հանգամանքը, որ «Պարզատումարը» անպայման 1513-ի սկզբի տպագրություն համարել են միայն այն բանասերները, որոնք առաջ են քաշել Terracina-ի տպարանի հարցը, այսինքն՝ Ս. Մալխասյանը, իսկ հետո նաև Գ. Գալինժյարյանը, որը մինչև Terracina-ի մասին խոսք բացվելը «Պարզատումարը» համարում էր 1512-ի տպագրություն (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1894, էջ 363):

Իհարկե, տոմարագիտական զանազան հաշվումներ առաջ բերելով կարելի է վիճել այն մասին, թե «Պարզատումարի» 961 թվականը մեր թվականության մեջ 1512 է անում, թե՛ 1513-ի սկիզբը: Բայց ամեն դեպքում հայերեն հնագույն գրքերը Terracina-ի տպարանի արտադրանք լինելու հարցը բոլորովին առաջ չէր բաշվի, եթե շիններ «Պարզատումարը» այդ գրքերի մեջ առաջին տպագրության համարելու թյուրիմացությունը:

Այժմ Terracina-ի տպարանի հարցը բոլորովին դուրս է գալիս, քանի որ հնագույն գրքերից երկուսը տպագրվել են «Պարզատումարից» առաջ, ըստ որում այդ գրքերից մեկը ծավալով ավելի քան երկու անգամ «Պարզատումարից» մեծ է: Ինչպես էլ որ հաշվենք այդ երկու գրքերի տպագրության մոտավոր թվականը, միևնույն է, նրանք 1513-ից էլ, 1512-ից էլ վաղ են տպվել, այսինքն ամեն դեպքում ավելի վաղ, քան Democrito Terracina-ի եղբորորդիները հայերեն գրքեր տպագրելու մենաշնորհ են ստացել:

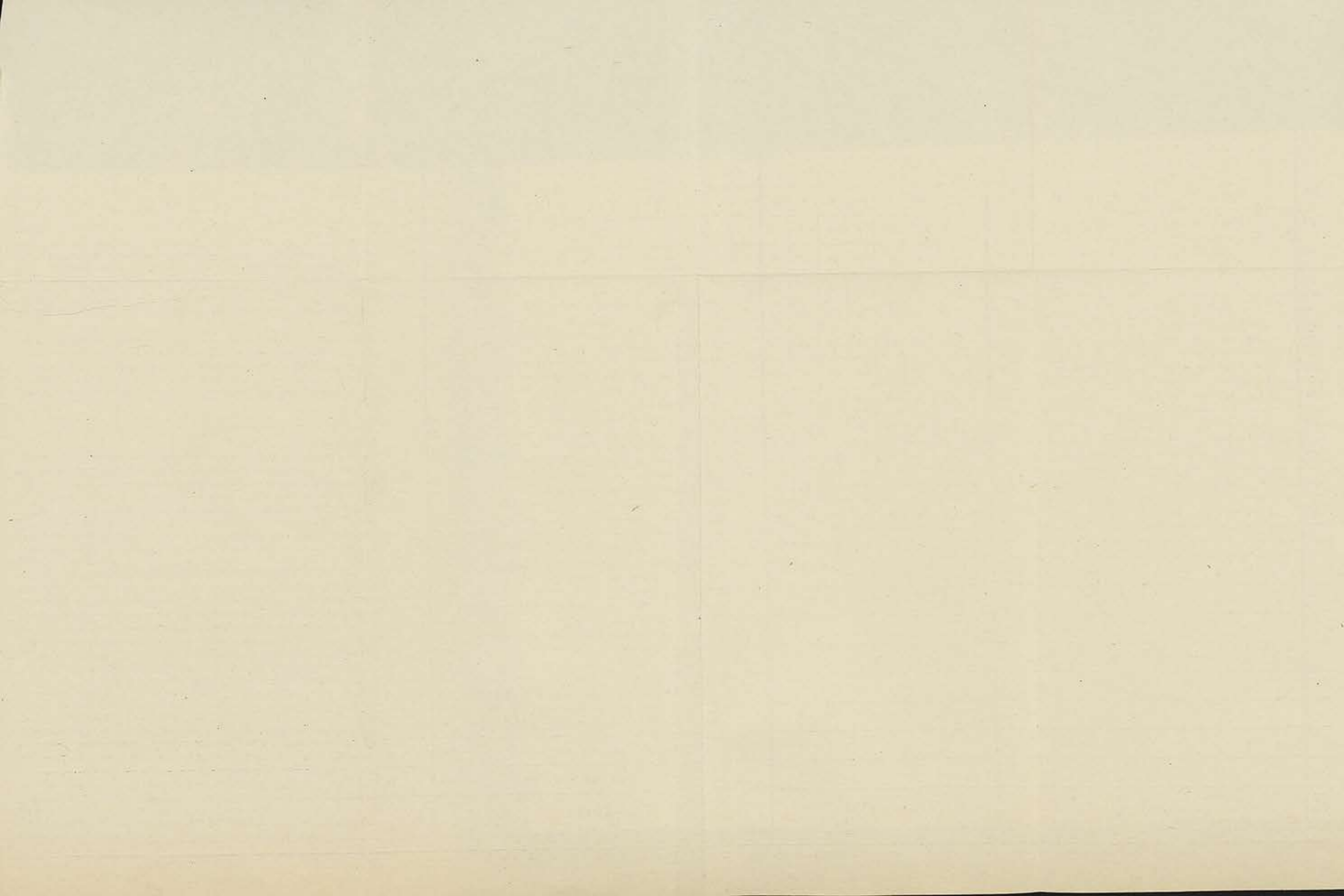
Այստեղ ուշադրություն է գրավում մի այլ հարց: Այն, որ հնագույն հայերեն գրքերը հրատարակած տպարանը իր աշխատանքը դադարեցրել է կամ 1513-ի (եթե պարզվի, որ «Պատարագատետրը» «Տաղարանից» հետո է տրպվել) կամ ամենաուշը 1514-ի սկզբին (եթե հակառակը պարզվի), այսինքն՝ անմիջապես այն բանից հետո, երբ այդ Terracina-ի եղբորորդիները հայերեն գրքեր տպագրելու քսանհինգամյա մենաշնորհ են ստացել (ըստ վավերագրի մինչ 1538 թ. ոչ ոք իրավունք չունի Վենետիկում հայերեն գրքեր տպագրել):

Արդյո՞ք իտալացի եղբայրներին տրված այս մենաշնորհը չի՞ եղել հայ առաջին գրքերը տպագրող ձեռնարկության փակվելու պատճառը և արդյո՞ք այդ մենաշնորհը չի՞ եղել երկար ժամանակ Վենետիկում հայկական տպագրության արգելակողը: Արևելյան վերոհիշյալ լեզուներով ոչ մի գիրք մեզ հայտնի չէ Terracina-ի տպարանից դուրս եկած, մենք չգիտենք նաև, թե այդ 25 տարվա ընթացքում գոնե մի հայերեն գիրք այդ տպարանից դուրս եկե՞լ է, թե՛ ոչ, բայց, որ նրան տրված մենաշնորհը կարող էր և պետք է արգելած լինի ուրիշներին Վենետիկում հայերեն գրքեր տպագրելուն, դա ակնառու է: Ահա թե ինչպես բանասիրական մի թյուրիմացության պատճառով հայկական տրպագրության խաթարող և արգելակող անձինք կարող էին հռչակվել հայ տրպագրության սկզբնավորողներ:

* * *

Վերջում ավելորդ չենք համարում երկու խոսքով անդրադառնալու Գարիկյանի տեսած հակորջան «Սաղմոսի» հարցին: Ո՞րն է այդ գրքի տեղը Հակորի տպագրած գրքերի ժամանակագրության մեջ: Նախ ասենք, որ Գարիկյանի տեղեկության վրա կասկածելու ոչ մի հիմք չկա, այն չի կարելի դնել մյուս անհոդ, խարուսիկ տեղեկությունների շարքին⁴⁵: Թավական է ծանոթանալ նույն

⁴⁵ Եղել են դեպքեր, երբ առանց հիմքի հակորջան են համարվել ուրիշ տպագրություններ: Օրինակ, Գ. Զարբհանալյանը խոսելով իր ձեռքի տակ եղած մի պակասավոր «Մաշտոցի» մասին ասում է, թե «Տառքն՝ ձեռագրաց տառից ձևոց նման, ինչպես անթվական ժամագրաց և Աղբառաց, որոնց վրա խոսեցանք, և որով նույն աստեղծան տպագրություն կգուշակվի» (տե՛ս նրա «Հայկական մատենագիտությունը», էջ 403): Գալիմբյարյանը սրանից կրակացնում է, որ գոյություն ունի Հակորի տպագրած «Մաշտոց» («Հանդես ամսօրյա», 1912, էջ 386): Մինչդեռ Զարբհանալյանը ուշադիր չի եղել նրա հիշատակած «Ժամագիրքը» Արզարինն է (տես

հողվածում նրա տված մյուս բոլոր նկարագրութուններին և մեկնութուններին, որոնք շափազանց բարեխիղճ են կազմված և միանգամայն վստահելի, որպեսզի հավատանք Սաղմոսի վերաբերյալ նրա հայտնածին:

Մեր կարծիքով հենց այս «Սաղմոսն» է Հակոբի առաջին տպագրութունը: Եվ ահա թե ինչու:

Հակոբից հետո մինչև XVII դարի երկրորդ կեսը, երբ սկիզբ առավ հայկական (ոսկանյան) մշտական գործող տպարանը Եվրոպայի կաթոլիկական երկրներում հայերեն գրքեր տպագրել են ևս հինգ հայ տպագրիչներ՝ Աբգար դպիր, Հովհաննես Տերզնցի, Հովհաննես Քարմատանենց, Հովհաննես Անկյուրացի և Հովհաննես Զուղայեցի: Ահա այս հինգ տպագրիչների առաջին ինքնուրույն տպագրութունը եղել է Սաղմոս: Ի՞նչն է դրա պատճառը: Նախ հիշենք, որ դրանք բոլորն էլ, ինչպես և նրանց նախորդ Հակոբը հայ գրատպությամբ զբաղվել են կաթոլիկական եկեղեցու խիստ գրաքննության պայմաններում⁴⁶: Ի՞նչ գրքի տպագրությամբ կարելի էր սկսել գործը, որպեսզի ա) գրաքննութունը շարգելակեր գործը և կասկածով չնայեր մի արևելցու տպագրական գործունեությանը, բ) որ տպագրվելիք գրքի պահանջը մեծ լիներ հայության մեջ և գ) հենց այդ պատճառով էլ այն գնայուն լիներ, հեշտ վաճառվող: Այդպիսի ամենահարմար գիրքը անպայման Սաղմոսաբանն է: Նախ դավանաբանական տեսակետից այն լրիվ չեզոք է, ապա Սաղմոսաբանը այն ժամանակներում հայերի մեջ ամենաշատ օգտագործվող գրքերից էր: Հայտնի է, որ բացի եկեղեցական օգտագործումից Սաղմոսաբանով գրաճանաչություն էին սովորում և դպրոցներում մայրենի լեզվի դաս առնում, Սաղմոսաբանը ընթերցանության սիրված գիրք էր ամեն մի գրագետ հայի համար: Կիսա-գրագետ հայ վաճառականն անգամ աշխարհի մի ծայրից մյուսը գնալիս գրքապանում անպայման պետք է Սաղմոսաբան ունենար:

Հակոբ Մեղապարտը բացառութուն չէր կարող կազմել Եվրոպայում գործող հայ հին տպագրիչների մեջ: Նա նույնպես մյուսների նման իր գործը պետք է սկսած լինի Սաղմոսաբանով, այն Սաղմոսաբանով, որը տեսել է Գարիկյանը և որի մի ուրիշ օրինակ, դժբախտաբար, առայժմ չի հայտնաբերվել:

Р. А. ИШХАНЫАН

НОВОЕ О ПЕРВЕНЦАХ АРМЯНСКОГО КНИГОПЕЧАТАНИЯ

(Р е з ю м е)

Из пяти книг, изданных армянским первопечатником Акопом Мегапартом, датированы только две—«Парзатумар» («Святцы»)—1512 г. и

«Հայկ. մատենագիտ.», էջ 234), իսկ «Աղթարքը» իրոք Հակոբինը (նույն տեղում, էջ 20—21): Եվ իրոք, որ երկուսն էլ ձևագրի նման են տպված, բայց նաև տարբեր են իրարից: Մի փոքր ավելի ուշադրություն էր պետք տեսնելու համար, որ պակասավոր «Մաշտոցի»-ի տառերը ոչ թե «Աղթարքի», այլ «Ժամագրքի» նույն տառերից են, այսինքն՝ որ դա Աբգարի «Մաշտոցն» է, և հակոբյան «Մաշտոցի» հարց չէր առաջանա:

⁴⁶ Հետաքրքիր է, որ եթե կաթոլիկական երկրներում հայ տպագրիչի երախայրիքը անպայման Սաղմոսն էր լինում, ապա ոչ կաթոլիկ երկրներում այդ բանը չկար: Օրինակ, Նոո Զուղայում կամ Ամստերդամում հայ տպագրիչները Սաղմոսաբանով չսկսեցին իրենց գործը, մինչդեռ, երբ Ամստերդամի ոսկանյան տպագրիչները տեղափոխվեցին կաթոլիկական Ֆրանսիա՝ Մարսել, ապա այստեղ էլ նրանց լույս ընծայած առաջին գիրքը դարձյալ Սաղմոսն էր:

«Патарагатетр» («Служебник») — 1513 г. Остальные три книги: «Ахтарк», «Книга песен» и «Урбатагирк» выходных данных не имеют. В обширной литературе, посвященной изданиям печатника Акопа, принято считать, что эти три недатированные книги были изданы после «Парзатумара», т. е. после 1512 г. Первой армянской книгой считается «Парзатумар».

В начале настоящей статьи говорится о возникновении этого предположения, о том, как оно укоренилось в литературе и стало считаться чем-то достоверным. Показана ошибочность этого предположения, вследствие чего вопрос о хронологии изданий Акопа остается открытым. Автор пересматривает вышеупомянутое мнение с помощью одной важной детали, на которую никто из изучавших историю армянского книгопечатания не обращал внимания.

Во всех книгах, напечатанных Акопом, имеются лентообразные рамки. Они отпечатаны на верхних полях страниц, над печатным текстом. В рамках дается краткое заглавие данного места книги.

Посредством детального сличения отпечатанных в этих изданиях рамок автор, по степени их изношения (порчи), в упомянутых книгах устанавливает очередность их печатания.

Сравнение оттисков одних и тех же рамочных досок, использованных в первопечатных книгах, показало, что совершенно неповрежденные (без поломок, трещин и царапин) рамки в «Урбатагирке» имеют разные дефекты и повреждения в «Ахтарке», или же рамки, имеющие повреждения в «Урбатагирке», отпечатаны в «Ахтарке» с этими же повреждениями. Доски же, использованные в «Ахтарке» и «Парзатумаре», совершенно новы и невредимы в первом, тогда как в «Парзатумаре» некоторые из них получили повреждения. С этими повреждениями они отпечатаны и в «Книге песен», причем другие доски «Парзатумара» в «Книге песен» имеют новые дефекты. Для наглядности приведены фотографии некоторых из этих рамок.

Таким образом, выясняется, что четыре первопечатные книги, имеющиеся в нашем распоряжении, напечатаны в следующей очередности: «Урбатагирк», «Ахтарк», «Парзатумар», «Книга песен».

В нашем распоряжении из изданий Акопа нет только «Патарагатетра» («Служебника»), однако точная дата его издания — 1513 г., следовательно, он вышел в свет после «Парзатумара». Таким образом, из дошедших до нас первопечатных книг раньше всех был напечатан «Урбатагирк».

В конце статьи делается предположение, что напечатанный Акопом «Псалтырь», который не сохранился ни в одном экземпляре (о нем нам известно по одному сообщению 1906 г.), по всей вероятности, первая книга, выпущенная армянским первопечатником. Это предположение делается на основе того, что все армянские печатники XVI—XVII веков, работавшие в католических странах Европы, в первую очередь печатали «Псалтырь», и едва ли Акоп мог быть среди них исключением.

На основе некоторых подсчетов, учитывая темпы печатания книг в типографии Акопа, автор приходит к выводу, что вероятная дата начала армянского книгопечатания 1509 г.

R. A. ICHKHANIAN

DU NOUVEAU A PROPOS DES INCUNABLES ARMENIENS

Deux des cinq livres publiés par le premier imprimeur arménien Hakob Meghapart seuls portent date: le „Parzatoumar“ (Calendrier ecclésiastique) celle de 1512 et le „Pataragatetr“ (missel) celle de 1513. Les trois autres, le „Aghtark“, le „Livre des Chants“, et le „Ourbathaguirk“ ne fournissent aucun renseignement à ce sujet, quoiqu'il soit admis, en général, dans l'abondante littérature qui leur est consacrée, de les considérer comme postérieurs au „Parzatoumar“, c'est-à-dire à 1512.

Le „Parzatoumar“ étant retenu le premier livre arménien, l'article examine les raisons d'une telle hypothèse qui prenant racine dans la littérature y acquit force de loi. L'auteur nous en montre l'inconsistance pour remettre en question la date des publications de l'imprimeur arménien et recourt en cela à un détail ayant jusqu'à présent échappé à l'attention des bibliographes.

On rencontre dans toutes les publications d'Hakob Méghapart, en haut des pages, au-dessus du texte imprimé, des encadrements imitant la forme d'un ruban et dont s'entourent les légendes relatives à tel ou tel passage du livre.

Il ressort d'une patiente confrontation que ces encadrements portent des marques de détérioration différentes dont l'auteur a su tirer parti pour rétablir l'ordre de parution des livres en question. On peut voir à l'examen des épreuves tirées sur les mêmes planches que les encadrements qui, dans le „Ourbathaguirk“, ne présentent aucune imperfection (brisure, craquelure ou griffure) sont au contraire défectueux dans le „Aghtark“ ou que ceux qui montrent des imperfections dans le premier les répètent invariablement dans le suivant. Les planches utilisées dans le „Aghtark“ et le „Parzatoumar“ sont tout à fait neuves et intactes dans le premier de ces livres alors que quelques-unes d'entre elles sont détériorées dans le second. Ces mêmes défauts se retrouvent dans le Livre des Chants, tandis que d'autres planches tant dans celui-ci que dans le „Parzatoumar“ nous en montre de nouvelles. L'article reproduit quelques photographies de ces encadrements.

L'auteur qui ne dispose que de quatre incunables (le „Pataragatetr“ manquant) les range dans l'ordre suivant: „Ourbathaguirk“, „Aghtark“, „Parzatoumar“, „Livre des Chants“.

Quant au „Pataragatetr“, en connaissant la date exacte de parution, 1513, on peut dire qu'il est postérieur au „Parzatoumar“.

Le „Ourbathaguirk“ est donc le premier en date des incunables qui nous sont parvenus.

A la fin de l'article, l'auteur émet l'hypothèse selon laquelle le „Psautier“ imprimé par Hakob et dont on ne possède aucun exemplaire (il est porté à notre connaissance par une information en date de 1906) serait le premier des livres imprimés arméniens. Cette hypothèse est fondée sur le fait que tous les imprimeurs arméniens des XVIe et XVIIe siècles établis dans les pays catholiques d'Europe, débutaient en éditant le „Psautier“ et qu'il est peu vraisemblable qu'Hakob ait manqué à la règle.

Sur la base de certaines supputations et compte tenu de la cadence de travail de l'imprimerie d'Hakob, l'auteur avance la date de 1509 comme étant celle de l'origine de l'imprimerie arménienne.